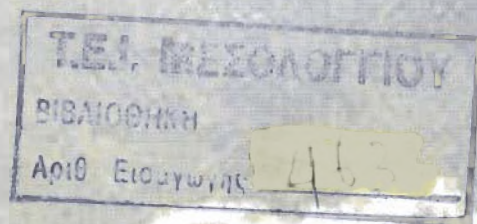

Τ.Ε.Ι. ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ: ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ: ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΩΝ

ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

**Η ΔΕΙΦΟΡΟΣ, Η ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.
ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ. ΚΡΙΤΙΚΗ.**

**Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΔΡ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑΚΗΣ**

**Η ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ:
ΓΙΑΒΡΙΜΗ ΕΙΡΗΝΗ**

ΑΘΗΝΑ 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
Εισαγωγή	2
Κεφάλαιο I	
Η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη ως πρόταση αρμονικής σύζευξης Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης.	8
1. Ιστορική εξέλιξη της σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων.	8
2. Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης.	10
3. Το νέο δίκαιο περιβάλλοντος.	22
4. Από την «αειφόρο ανάπτυξη» στην «αειφόρο μεγέθυνση».	29
Κεφάλαιο II	
Η Κοινοτική Πολιτική για την προστασία του περιβάλλοντος στα πλαίσια μιας βιώσιμης ανάπτυξης.	34
1. Η νομική ρύθμιση της προστασίας του περιβάλλοντος από την ΕΟΚ έως την Ευρωπαϊκή Ένωση.	34
2. Επιλεγμένοι τομείς παρέμβασης για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης.	46
3. Αξιολόγηση και κριτική της περιβαλλοντικής πολιτικής.	56
Συμπεράσματα	64
Παράρτημα Διαγραμμάτων	70
Βιβλιογραφία	74

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης διαπνέεται ανέκαθεν από ένα χαρακτήρα έντονης διαμάχης για επικυριαρχία του πρώτου επί της δεύτερης. Η αρχική αυτή σχέση, η οποία αναπτύχθηκε υπό το κράτος της άμεσης ανάγκης για την ανθρώπινη διαβίωση, μετεξελίχθηκε στη συνέχεια και μέσα από το πέρασμα της ιστορίας, σε πράξη σύλησης της φύσης. Η αλόγιστη ανάπτυξη, η υπερκατανάλωση και η χωρίς μέτρο άντληση ανανεώσιμων και μη πόρων, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες ενός συλλογικού τρόπου διαβίωσης που δείχνει να αδιαφορεί (ή στην καλύτερη περίπτωση να μην έχει συνειδητοποιήσει) για το ποιό κόσμο θα κληρονομήσουν οι μελλοντικές γενιές, καθιστούν επείγουσα την υιοθέτηση νέων, βιώσιμων πολιτικών σε πανευρωπαϊκή κλίμακα.

Η Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ στη Στοκχόλμη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον (1972) ήταν η απαρχή και βέβαια το κορυφαίο γεγονός, σε παγκόσμιο κυβερνητικό επίπεδο, για την προστασία του περιβάλλοντος. Στη Στοκχόλμη συγκεντρώθηκαν εθνικές αντιπροσωπείες από 113 Κράτη (ανεπτυγμένα και αναπτυσσόμενα) και οριοθέτησαν τα «δικαιώματα» των ανθρώπινων κοινωνιών και των πολιτών τους σ' ένα υγιές και παραγωγικό περιβάλλον. Τα αποτελέσματα της Συνδιάσκεψης στη Στοκχόλμη ήταν πολύ σημαντικά και υπήρξαν στη συνέχεια σημείο αναφοράς αλλά και αφετηρία περιβαλλοντικής δράσης σε περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο.¹

Η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (UNCED)² στο Ρίο ντε Τζανέιρο (Ιούνιος 1992), όμως, θα παραμείνει στην ιστορία της ανθρωπότητας ως εκείνη που έθεσε τέρμα στην ιδεοληψία της οικονομικής ανάπτυξης. Η «ανάπτυξη» εκείνη δεν υπήρξε τίποτε άλλο από ψευδεπίγραφη μεγέθυνση πλούτου με αντίστοιχη φρενήρη κατασπατάληση του φυσικού αποταμιεύματος της ανθρωπότητας. Το παράλογο όραμα μιας «κοινωνίας της αφθονίας», ενός επίγειου υλικού παράδεισου, είχε επί μια εικοσαετία κατακυριεύσει το νού των λαών μέχρι

¹ Γρηγορίου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. -- Τσάλτας Ι. Γ., Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993, σελ. 29.

² United Nations Conference on Environment and Development, 14.6.92.

τυφλώσεως. Όλες οι χώρες είχαν ριχθεί σε ανταγωνισμό άγριας ανάπτυξης και κατεγίνοντο με την μέτρηση του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματός τους, επί τη βάση του οποίου και αλληλοσυγκρίνονταν, αδιαφορώντας για το φυσικό κόστος της οικονομικής αυτής «προόδου». Κατά το ίδιο διάστημα οι άνθρωποι έχαναν βασικά αγαθά, όπως τον αέρα, το νερό, το χώμα και τη φύση.

Η Διάσκεψη του Ρίο, λοιπόν, είναι αξιομνημόνευτη, γιατί κατόρθωσε να προσφέρει στην ανθρωπότητα το νέο όραμα της βιωσίμου ανάπτυξης: όχι πλέον ποσοτική αλλά ποιοτική ανάπτυξη, δηλ. ισόρροπη επιδίωξη όλων των ανθρωπίνων αξιών, υλικών και άυλων, σε αρμονία με τη φύση. Ίσως μόνο έτσι μπορούσε να καταστήσει το όραμα αυτό αποδεκτό, αφού δεν θυσίαζε εντελώς την ιδέα της αναπτύξεως.³

Στην πραγματικότητα εξέλιπε η παρανόηση και η ανάπτυξη ξαναπήρε την αληθινή της έννοια και το ηθικό της περιεχόμενο που δεν ταυτίζεται με την ανάλωση υλικών αγαθών, αλλά με τη βελτίωση της παιδείας και υγείας, το καλό φυσικό περιβάλλον, την αρμονική συμβίωση των ανθρώπων σε ένα δίκαιο και ειρηνικό κόσμο και τη σταθερή συνεξέλιξη πολιτισμού και φύσης δηλ. με όλη εκείνη την «ποιότητα ζωής» που έπαψε πλέον να είναι προσιτή στο μέσο άνθρωπο. Στην «ποιότητα ζωής» ανήκει, ιδίως, η εργασιακή απασχόληση, η οποία, όμως, στις ανεπτυγμένες χώρες είναι εφικτή μόνο με την προσήκουσα αναδόμηση της βιωσίμου οικονομίας τους και όχι με την επέκτασή της. Και για να μην υπάρξουν παρερμηνείες ως προς την έννοια αυτής της ανάπτυξης, η Διακήρυξη του Ρίο συμπληρώθηκε με την Agenda 21, το μέγα έργο της Διάσκεψης. Η Agenda 21, δηλ. «Τα πρακτέα κατά τον 21^ο αιώνα», είναι το συστημικό πρόγραμμα βιωσίμου ανάπτυξης για την ανθρωπότητα, η στρατηγική για τη νέα ποιοτική ανάπτυξη. Έτσι, μετά το Ρίο, η εμμονή στην μονομερή οικονομική μεγέθυνση δεν είναι απλώς παρωχημένη πολιτική, αλλά παράνομη και ανήθικη.⁴

Το σημαντικότερο γεγονός στην εικοσαετή διαδρομή από τη Στοκχόλμη στο Ρίο, δηλ. από την επιφάνεια στην ουσία του περιβαλλοντικού προβλήματος, είναι η

³ Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος: Εγκώλιπιο Βιωσίμου Αναπτύξεως, Νόμος & Φύση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σελ. 283.

⁴ Οπ.παρ., σελ. 284.

δημοσίευση της Έκθεσης «Το Κοινό μας Μέλλον»⁵ (Our Common Future) που συνέταξε η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Η έκθεση αυτή είναι ένα μακροσκελές πολιτικό κείμενο το οποίο χαρακτηρίστηκε ως το πλέον σημαντικό ντοκουμέντο της δεκαετίας του '80 για το μέλλον του κόσμου. Η αξία της Έκθεσης έχει δύο όψεις. Η πρώτη αφορά την επιστημονική της εγκυρότητα ως προς την περιγραφή και ανάλυση των βασικών παραμέτρων που συνθέτουν το περιβαλλοντικό πρόβλημα παγκόσμια και βέβαια αφορά επίσης την πρόταση για επαναπροσδιορισμό της ανάπτυξης και υλοποίηση του στόχου της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης. Όμως η ιδιαίτερη αξία της Έκθεσης έγκειται στις καταλυτικές της θετικές επιπτώσεις σε παγκόσμιο κυβερνητικό επίπεδο. Συγκεκριμένα η δημοσίευση της Έκθεσης είναι και η αφετηρία για διεργασίες σε διεθνείς κυβερνητικούς οργανισμούς (Ο.Η.Ε. κ.λ.π.), κυβερνήσεις κ.λ.π. με αντικείμενο τους προβληματισμούς και τις προτάσεις των συντακτών του κειμένου. Οι προηγούμενες διεργασίες είχαν, σε μεγάλο βαθμό, θετική έκβαση στη Συνδιάσκεψη του Ρίο, όπως προκύπτει από τα κείμενα που υιοθετήθηκαν (Διακηρύξεις και Συμβάσεις) στα οποία βασική φιλοσοφία και στόχος είναι η αυτοσυντηρούμενη και βιώσιμη ανάπτυξη.⁶

Η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη συνδέεται αναμφισβήτητα με το ζήτημα της διαχείρισης των πόρων του πλανήτη, με στόχο την αειφορία. Η αειφορική διαχείριση βρίσκεται σε αρμονία με την περιβαλλοντική προστασία, τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη, αφού στόχος της είναι η χρήση των πόρων μέχρι το σημείο αντοχής τους.

Πέρα, όμως, από τη σύνδεσή της με την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων και τη φροντίδα για την ικανοποίηση των αναπτυξιακών και περιβαλλοντικών αναγκών των μελλουσών γενεών, η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να οριστεί ως «η μεγιστοποίηση του καθαρού οφέλους της οικονομικής ανάπτυξης, υπό την προϋπόθεση της διατήρησης των υπηρεσιών και της ποιότητας του φυσικού κεφαλαίου

⁵ Πρόκειται για την «Έκθεση Brundtland» όπως είναι ευρύτερα γνωστή από την Πρόεδρο της Επιτροπής Dr Gro Harlem Brundtland.

⁶ Γρηγορίου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 33.

διαχρονικά»⁷. Οι προτεραιότητες, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει η πολιτική και νομική έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης αναφέρονται κυρίως στα προβλήματα της κλιματικής αλλαγής, της όξινης βροχής και της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, της εξάντλησης των φυσικών πόρων και της βιοποικιλότητας, της υπεράντλησης και της ρύπανσης του νερού, της υποβάθμισης του αστικού περιβάλλοντος, των ακτών και των αποβλήτων.

Για την πλήρη, όμως, κατανόηση του ζητήματος είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη και άλλα δεδομένα, τα οποία αναφέρονται στο ότι η Ευρώπη είναι μια πυκνοκατοικημένη και διαρκώς αστικοποιούμενη κοινωνία, με σταθερό αλλά γηράσκοντα πληθυσμό, ο οποίος έχει υψηλούς δείκτες εισοδήματος και κατανάλωσης. Χαρακτηριστικό αυτού του πληθυσμού είναι η διαρκώς αύξουσα απαίτηση άυλων αγαθών και υπηρεσιών. Συγχρόνως σημειώνεται ένας μεγάλος όγκος οικονομικών συναλλαγών, ο οποίος διαμεσολαβείται από μια πληθώρα φορολογικών συστημάτων, που διεκπεραιώνονται από ένα διευρυμένο δημόσιο τομέα. Η οικονομία εξαρτάται μάλλον από το εξωτερικό εμπόριο και, όσον αφορά στην απασχόληση, οι προβλέψεις δείχνουν τις μεγαλύτερες κοντινές αλλαγές στους τομείς της γεωργίας, των κατασκευών και των υπηρεσιών.

Επόμενο είναι ότι μια αλλαγή προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης θα σημάνει αλλαγές στο βιομηχανικό προφίλ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Γι' αυτό το λόγο η στροφή προς τη βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να γίνει σταδιακά. Η επιλογή των εργαλείων πρέπει να προσδιοριστεί με γνώμονες, πρώτον την καλύτερη αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού, δεύτερον τη σώφρονα διαχείριση και διαφύλαξη των περιβαλλοντικών πόρων και τρίτον τη χρήση καθαρής τεχνολογίας. Ο τελευταίος αυτός παράγοντας έχει αποφασιστική σημασία στο να μετατρέψει την οικολογικό - οικονομική σχέση από αρνητική σε θετική.⁸

⁷ Αυτό τον ορισμό προτιμά η Επιτροπή για τις εργασίες της διότι προϋποθέτει ξεκάθαρα την ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών προβληματισμών στο σχηματισμό και την εφαρμογή των οικονομικών και λοιπών επιμέρους πολιτικών, στις αποφάσεις των δημόσιων αρχών, στη συμπεριφορά και ανάπτυξη των παραγωγικών διαδικασιών και στις ατομικές συμπεριφορές και επιλογές.

⁸ Σιούτη Π. Γλυκερία, Βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος (στο Σκούρτος Μ. Σ. - Σοφούλης Κ. Μ., Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, Περιβάλλον & Κοινωνικές Επιστήμες, εκδ. τυπωθήτω - Γιώργος Δαρνανός, Αθήνα 1995, σελ. 79.

Η νέα αυτή ενσωματωμένη τεχνολογία θα οδηγήσει σε μειωμένη ανάγκη των περιβαλλοντικών πόρων, μέσω των εξής παραγόντων: της βελτιωμένης «φυσικής παραγωγικότητας» των προϊόντων, π.χ. αυξημένη ενεργειακή επάρκεια, προϊόντα με χαμηλότερο δείκτη πρώτων υλών, της μεγαλύτερης διάρκειας ζωής του προϊόντος, π.χ. κάνοντας πιο ελκυστικές τις υπηρεσίες επισκευής, οι οποίες απαιτούν και υψηλό δείκτη εργασιακής απασχόλησης, της αυξημένης επαναχρησιμοποίησης και ανακύκλωσης, π.χ. χρησιμοποιώντας τις ίδιες πρώτες ύλες ή ανταλλακτικά πιο συχνά, και της πιο εξελιγμένης τεχνολογίας στην παραγωγή, π.χ. οι παραγωγικές διαδικασίες και όχι οι τελικοί καταναλωτές παράγουν τις μεγαλύτερες ποσότητες υγρών και στερεών αποβλήτων.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί ο σημαντικός ρόλος των δημόσιων αρχών στο ζήτημα της βιώσιμης ανάπτυξης. Η σημασία του δημόσιου τομέα, αφ' ενός μέσω της νομοθεσίας αλλά και λόγω της παρεμβατικής πολιτικής που ασκείται στις οικονομικές δραστηριότητες, είναι εμφανής. Στη γενική προσπάθεια επίτευξης μιας βιώσιμης ανάπτυξης οι κυβερνήσεις έχουν εξαιρετικά βαριές ευθύνες, τόσο όσον αφορά στις καθαρά κρατικές δραστηριότητες όσο και αυτές που απλώς ελέγχονται από το κράτος. Οφείλουν να δημιουργήσουν το απαραίτητο πλαίσιο και τις προϋποθέσεις, να δημιουργήσουν τα κίνητρα και να άρουν τα εμπόδια, ώστε να διευκολύνουν τα άτομα και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις να ανταπεξέλθουν στους ρόλους που τους αναλογούν.⁹ Ειδικά οι τοπικές και περιφερειακές αρχές έχουν έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εξασφάλιση της βιώσιμης ανάπτυξης, μέσω της άσκησης των καθηκόντων και των αρμοδιοτήτων, που τους απονέμουν οι κοινοτικές οδηγίες και κανονισμοί, στο πλαίσιο της αρχής της επικουρικότητας.

Ο κύβος έχει ριφθεί και η Ευρώπη οφείλει να αντιδράσει. Απαιτούνται, όμως, ριζοσπαστικές αποφάσεις, οι οποίες προαπαιτούν άσκηση έντονης πίεσης από ομάδες πολιτών που συνεχίζουν σήμερα να δραστηριοποιούνται. Οι όποιες αλλαγές δεν θα προκύψουν από την ενδεχόμενη καλή θέληση των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων και των προνομιούχων μεσοαστικών στρωμάτων της ευρωπαϊκής ευμάρειας, ούτε βέβαια από οριακές μεταρρυθμιστικές - διορθωτικές κινήσεις των τεχνοκρατών.

⁹ Οπ. παρ., σελ. 81.

Η εργασία αυτή θέλοντας να στηρίξει τα παραπάνω, στο 1ο Κεφάλαιο αφού γίνεται μια σύντομη αναδρομή στην ιστορική εξέλιξη της σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, στη συνέχεια αναφέρεται στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης καθώς και στο νέο δίκαιο του περιβάλλοντος. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για το ολίσθημα από την αειφόρο ανάπτυξη στην αειφόρο μεγέθυνση. Στο 2ο Κεφάλαιο γίνεται λόγος για την προστασία του περιβάλλοντος από νομικής πλευράς αλλά και για τους επιλεγμένους τομείς παρέμβασης για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης. Τέλος γίνεται αξιολόγηση και κριτική της περιβαλλοντικής πολιτικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΑΥΤΟΣΥΝΤΗΡΟΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΩΣ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΡΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΖΕΥΞΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.

1. Ιστορική εξέλιξη της σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων.¹⁰

Η σχέση μεταξύ των ανθρωπογενών συστημάτων και των οικοσυστημάτων παραλαμβάνεται από την εποχή των πρωτόγονων ανθρωπογενών συστημάτων τροφосуλλογής, θήρας και αλιείας. Η επίδραση των συστημάτων αυτών στα οικοσυστήματα υπήρξε μικρή και εντοπισμένη, χωρίς όμως να απουσιάζουν και περιορισμένες οικολογικές καταστροφές, κυρίως από πυρκαγιές. Ως εκ τούτου τα ανθρωπογενή συστήματα είναι εντεταγμένα στα οικοσυστήματα και ο άνθρωπος ακολουθεί το ρυθμό της φύσεως (βλ. Διάγραμμα 1).

Με την αγροτική επανάσταση λαμβάνουν ύπαρξη τα παραδοσιακά ανθρωπογενή συστήματα, που αναπτύσσουν εμπράγματη σχέση εξουσιαστικής προς τα οικοσυστήματα. Η επίδρασή τους είναι μεν σημαντική και ενίοτε εκτεταμένη, αλλά πάντοτε τοπική. Οι εκχερσώσεις των δασών εγκαινιάζουν την εποχή της καταστροφής των φυσικών ενδαιτημάτων και της μειώσεως της βιοποικιλότητας. Διαμορφώνονται οι πρώτοι οικισμοί και καθώς εξελίσσεται η γεωργική τεχνολογία τα ανθρωπογενή συστήματα καθίστανται ικανά να επιφέρουν σημαντική φθορά στα οικοσυστήματα. Η διάβρωση των εδαφών φτάνει μέχρι ερημώσεως, ενώ τα ύδατα ρυπαίνονται και η υγεία των ανθρώπων απειλείται από διάφορες ασθένειες. Η εξουσιαστική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων υπόκειται ακόμη σε σοβαρούς περιορισμούς, αποκτά, όμως, κανονικότητα και σταθερότητα εντός ευρύτερου συστήματος παραδοσιακής θρησκευτικής παιδείας και επιτυγχάνει αξιόλογο βαθμό ανακύκλωσης ενέργειας. Ο πληθυσμός σταθεροποιείται. Συγκρινόμενα προς τα

¹⁰ Δεκλερής Μ., οπ. παρ., σελ. 308.

βιομηχανικά ανθρωπογενή συστήματα, τα γεωργικά συστήματα αποτέλεσαν σταθερότερο τρόπο συναρμογής με τα οικοσυστήματα (βλ. Διάγραμμα 2).

Η βιομηχανική επανάσταση μεγιστοποιεί την εξουσιαστική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Διότι μεταξύ των δύο παρεμβάλλονται τώρα τα τεχνολογικά συστήματα, μέσω των οποίων αυξάνεται η καταστρεπτική δύναμη των πρώτων σε βάρος των δεύτερων. Τα οικοσυστήματα περιορίζονται σημαντικά. Κατασκευάζονται δρόμοι και μεγάλα τεχνικά έργα, πολλαπλασιάζονται οι μεγαλουπόλεις και αυξάνεται δραματικά ο πληθυσμός. Η συστηματική λεηλασία των φυσικών αποθεμάτων, σχηματισθέντων κατά τη διαδρομή δισεκατομμυρίων ετών, τροφοδοτεί την αλόγιστη μεταποιητική διαδικασία της «ανάπτυξης», έως ότου οι παγκόσμιες αλλαγές καθιστούν φανερά τα όρια της εξουσιαστικής λογικής στη σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Η παγκόσμια οικολογική κρίση συμπίπτει με την κατάρρευση των ελέγχων του βιομηχανικού κράτους. Ο κόσμος έχει περιέλθει σε αδιέξοδο (βλ. Διάγραμμα 3).

Χάρης, όμως, στην τεχνολογία της πληροφορίας και τις νέες επιστήμες (συστημική, κυβερνητική) ο μεταβιομηχανικός άνθρωπος καθίσταται ικανός να συλλάβει για πρώτη φορά στην ιστορία την συνολική σχέση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Η ιδέα της «συμβίωσης» αντικαθιστά την ιδέα της «εξουσιάσεως». Εγκαταλείπεται η τυφλή μερική παρέμβαση στο περιβάλλον και επιδιώκεται η χειραγώγηση της συνολικής σχέσεως ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων μέσω ελαστικών κανόνων «βιωσίμου ανάπτυξης». Σκοπός δεν είναι πλέον μόνο η ανάπτυξη των ανθρωπογενών συστημάτων αλλά η σταθερή συνεξέλιξη αυτών και των οικοσυστημάτων. Ο σκοπός αυτός θεωρείται εφικτός ένεκα της ελαστικής σταθερότητας των οικοσυστημάτων που επιδέχονται ορισμένου βαθμού συναρμογή με τα ανθρωπογενή συστήματα. Οι κανόνες βιωσίμου ανάπτυξης αποτελούν και διαδικασία μάθησης: ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να συμβιώνει και να συνεξελίσσεται με τα οικοσυστήματα (βλ. Διάγραμμα 4).

2. Οι αρχές της βιωσίμου αναπτύξεως.¹¹

α. Αρχή της Δημόσιας Οικολογικής Τάξεως.

Η πρώτη αυτή αρχή ορίζει ότι η σχεδίαση, ρύθμιση και επιτήρηση της ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων είναι κατ' αρχήν ευθύνη του κράτους και τελεί υπό την εγγύησή του. Αυτή, άρα, είναι η δημόσια οικολογική τάξη που είναι υποχρεωτική για όλους. Το σύστημα των κανόνων βιωσίμου αναπτύξεως που αποτελεί την δημόσια αυτή τάξη υπηρετεί το γενικό συμφέρον. Κανείς δεν είναι εξηρημένος της τάξεως αυτής και κανείς δεν επιτρέπεται να αποκλίνει από αυτήν. Ως οδηγοί συμπεριφοράς, όμως, οι κανόνες της βιωσίμου αναπτύξεως δεν αναιρούν ούτε εκμηδενίζουν την ατομική ελευθερία και πρωτοβουλία και κατ' ακολουθία την σχετική αυτοτέλεια των ανθρωπογενών συστημάτων που στηρίζονται σ' αυτήν, λ.χ. της αγοράς. Θέτουν, όμως όρια που υπόκεινται στον έλεγχο του δικαστού. Διότι η κρατική ευθύνη για το σεβασμό της δημόσιας οικολογικής τάξεως είναι εμπειριστευμένη στον δικαστή.

Η δημόσια οικολογική τάξη («προστασία του περιβάλλοντος», κατά την συμβατική ορολογία) αναγορεύεται σε «σπουδαίο δημόσιο συμφέρον»¹², διότι υπηρετεί το γενικό συμφέρον όχι μόνο της παρούσης γενεάς, αλλά και των μελλουσών. Εκφράζει, λοιπόν, η πρώτη αρχή ανώτερη ηθική και γι' αυτό αποτελεί τον προέχοντα δημόσιο σκοπό κατά τη χάραξη και υλοποίηση οιασδήποτε δημόσιας πολιτικής.

Μεταξύ όλων των σκοπών της δημόσιας πολιτικής ο σκοπός της προστασίας του περιβάλλοντος προέχει, και για το λόγο ότι έχει αξία μόνο ως προληπτικός. Γι' αυτό κάθε δημόσια πολιτική πρέπει να εξετάζεται προέχοντος αν είναι συμβατή με το περιβάλλον, και ύστερα να σχεδιάζεται έτσι ώστε να μην το βλάψει. Ως εκ τούτου, ο αρμόδιος για το περιβάλλον υπουργός πρέπει να έχει σήμερα την θέση που είχε άλλοτε ο υπουργός των οικονομικών κατά την έγκριση των δαπανών του κράτους, δηλ. πρέπει να συμπράττει στην σχεδίαση και εκτέλεση οιασδήποτε πολιτικής της βιωσίμου αναπτύξεως. Η προέχουσα μέριμνα για την πρόληψη περαιτέρω βλάβης του

¹¹ Οπ. παρ., σελ. 311.

περιβάλλοντος εκφράζει την προσπάθεια μη υπερβάσεως του κατωφλίου των μη αναστρέψιμων εξελίξεων, το οποίο έχουμε ήδη πλησιάσει, και διατηρήσεως της δυνατότητας επαναφοράς των πραγμάτων στην φυσική τους ισορροπία.

β. Αρχή της Βιωσιμότητας.

«Βιωσιμότητα» είναι η λέξη κλειδί για την κατανόηση του σύγχρονου Δικαίου περιβάλλοντος. Σήμερα που είναι πλέον δεδομένες οι παγκόσμιες αλλαγές από την κρίση του περιβάλλοντος, κεντρική φόρμουλα του Δικαίου είναι η αρχή της βιωσιμότητας: που σημαίνει ότι μικρή ή μεγάλη, άμεση ή έμμεση, κάθε παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον πρέπει να είναι βιώσιμη για να είναι ανεκτή.

Τι είναι όμως η βιωσιμότητα; Μολονότι ο όρος αμέσως μεν αναφέρεται σε ανθρώπινη δραστηριότητα, στην πραγματικότητα αφορά τα οικοσυστήματα, είναι δηλ. βιωσιμότητα των οικοσυστημάτων: αυτών πρέπει να διατηρηθεί η ζωτική αντοχή, ώστε να μπορούν να βαστάζουν και να τροφοδοτούν τα ανθρωπογενή συστήματα. Αλλιώς τα τελευταία, αποστερούμενα ενέργειας, υπόκεινται σε εντροπία και αποσύνθεση. Δηλαδή χωρίς τη φυσική του βάση δεν μπορεί να υπάρξει ανθρωπογενής πολιτισμός. Πρέπει, λοιπόν, όλα τα ανθρωπογενή συστήματα να σχεδιάζονται και να λειτουργούν έτσι ώστε να μην θέτουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα των οικοσυστημάτων. Αυτό είναι και το βαθύτερο νόημα της «αρχής της προλήψεως» της βλάβης του περιβάλλοντος που είναι η παλαιότερη διατύπωση της αρχής της βιωσιμότητας.

Η ηθική βάση της αρχής είναι η δικαιοσύνη μεταξύ των διαδοχικών ανθρωπίνων γενεών: κάθε γενεά, μολονότι δικαιούμενη να ικανοποιήσει τις εύλογες ανάγκες της, οφείλει κατά τη χρήση των φυσικών πόρων να λάβει υπ' όψιν της και τις ανάγκες των μελλουσών γενεών. Η αντίληψη αυτή θέλει να αποτρέψει ή να απομακρύνει την εξάντληση των φυσικών πόρων.

¹² Σ.τ.Ε. 1784/1993.

Το φυσικό κεφάλαιο¹³ είναι αναντικατάστατο και η απαγόρευση έστω και της ελάχιστης περαιτέρω μειώσεώς του υπαγορεύεται εκ της αλογίστου καταστροφής του που έφερε την ανθρωπότητα κοντά στο κατώφλι μη αναστρέψιμων εξελίξεων. Κατά συνέπεια, η αρχή επιβάλλει: α) την απογραφή του διασωθέντος φυσικού κεφαλαίου και την μεταβίβαση του ακεραίου στην επόμενη γενεά, β) την μετατροπή της αναπτύξεως από ποσοτικής σε ποιοτική, γ) την αναθεώρηση των εθνικών λογαριασμών ώστε να περιλαμβάνουν, πέραν των οικονομικών, και τα κρίσιμα μεγέθη του φυσικού κεφαλαίου που αποτελούν τον πραγματικό πλούτο κάθε χώρας. Οι «πράσινοι λογαριασμοί» που θα απεικονίζουν τα μεγέθη αυτά δεν είναι ορθό να αποτιμώνται σε χρήμα, όπως επιχειρείται από ορισμένους οικονομολόγους. Διότι η αξία των οικοσυστημάτων δεν προσδιορίζεται από την ανεκτίμητη λειτουργία των εντός του μεγαλοσυστήματος της Γαίας.

Από τους αμετάπιστους οπαδούς της άγριας αναπτύξεως επιχειρείται η καταστρατήγηση της αρχής με το σόφισμα του τεχνητού κεφαλαίου. Υποστηρίζεται δηλ. ότι ως φυσικό κεφάλαιο λογίζεται και το τεχνητό, το προκύπτον εκ περιτροπής του πρώτου και προσφερόμενο ως «υποκατάστατο» αυτού. Κατά συνέπεια, στη μέτρηση του μεγέθους του φυσικού κεφαλαίου πρέπει να συνυπολογίζεται και το τεχνητό. Ότι το τεχνητό κεφάλαιο είναι πολύτιμο και πρέπει να μετρείται δεν υπάρχει αντίρρηση. Δεν μπορεί όμως να γίνει δεκτή η άποψη ότι αύξηση του τεχνητού κεφαλαίου συμψηφίζει την μείωση του φυσικού. Διότι το τελευταίο είναι εξ ορισμού αναντικατάστατο. Η αρχή της βιωσιμότητας, λοιπόν, επιβάλλει τη σαφή διάκριση των δύο αυτών κατηγοριών κεφαλαίου.

γ. Αρχή της Φερούσης Ικανότητας.

Υπό τη στενή επιστημονική της έννοια φέρουσα ικανότητα είναι ο αριθμός των ειδών ή μονάδων είδους που μπορούν να συντηρηθούν επ' άπειρο από ένα οικοσύστημα χωρίς υποβάθμισή του. Η ιδέα που εγκλείει ο ορισμός αυτός, δηλ. η

¹³ Ως φυσικό κεφάλαιο νοείται το σύνολο των πάσης φύσεως οικοσυστημάτων, χερσαίων, υδατινών ή θαλασσίων (άγριας φύσεως, λιβαδιών, δασών, ορεινών όγκων, βιοτόπων, υγροτόπων, ακτών, κ.λ.π.). Στο μέτρο που καθίσταται αναγκαίο, στο φυσικό κεφάλαιο συγκαταλέγεται και η γεωργική γή.

πεπερασμένη χωρητικότητα και αντοχή των οικοσυστημάτων έχει γενικότερη αξία και γι' αυτό λαμβάνεται ως θεμελιώδες κριτήριο για τη διασφάλιση της επιθυμητής ισορροπίας τόσο των οικοσυστημάτων, όσο και των ανθρωπογενών συστημάτων.

Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή της φέρουσας ικανότητας η κατασκευή και διαχείριση των ανθρωπογενών συστημάτων δεν πρέπει να παραβιάζει την φέρουσα ικανότητα αυτών των ιδίων και των οικοσυστημάτων (χερσαίων, υδάτινων, θαλασσίων), που επηρεάζονται απ' αυτά. Διότι, όλα τα ανθρωπογενή συστήματα κατασκευάζονται και εξελίσσονται αναλώμασι των οικοσυστημάτων. Η φέρουσα ικανότητα είναι το απαραβίαστο όριο αναπτύξεως των ανθρωπογενών συστημάτων. Πέραν αυτού δεν υπάρχει ανάπτυξη, αλλά αποσταθεροποίηση και εντροπία, πρώτα του οικοσυστήματος και ύστερα του ανθρωπογενούς συστήματος.

Η τεράστια σημασία της φέρουσας ικανότητας έχει μέχρι τώρα αγνοηθεί από τα υπερτροφικά βιομηχανικά συστήματα με αποτέλεσμα την συνεχιζόμενη οικολογική κρίση. Ο σεβασμός της αρχής πρακτικώς σημαίνει: α) την διάκριση συνήθων και ευαίσθητων οικοσυστημάτων που είναι δεκτικά ήπιας μόνο ανάπτυξης, β) την υποχρέωση θεσμοθέτησης μέτρων και μεθόδων μέτρησης της φέρουσας ικανότητας των ανθρωπογενών συστημάτων, που έχουν ροπή προς υπερτροφική ανάπτυξη, όπως λ.χ. του αριθμού και επιτρεπτού μεγέθους οικισμών, του αριθμού των αυτοκινήτων ή των τουριστών σε ευαίσθητα οικοσυστήματα (ακτές, μικρά νησιά κ.ο.κ.), γ) την αρχή της σταθερής καταστάσεως για τα φυσικά συστήματα ατμόσφαιρας, υδρόσφαιρας και λιθόσφαιρας, ως προς τα στοιχεία των οποίων πρέπει να ισχύουν ορθές τιμές. Αυτό, άλλωστε, είναι και το κύριο πρόβλημα της ρύπανσης.

δ. Αρχή της Υποχρεωτικής Αποκαταστάσεως Διαταραχθέντων Οικοσυστημάτων.

Η βιώσιμη ανάπτυξη ως ισόρροπη συνεξέλιξη ανθρωπίνων συστημάτων και οικοσυστημάτων έγινε υποχρεωτικό Δίκαιο όταν η ισορροπία αυτή είχε ήδη σοβαρώς διαταραχθεί εις βάρος των οικοσυστημάτων. Πολλά οικοσυστήματα κατεστράφησαν κατά την προηγηθείσα άγρια ανάπτυξη από άγνοια της αξίας τους. Δάση κάηκαν ή εκχερσώθηκαν, υγρότοποι αποξηράνθηκαν, ακτές και θάλασσες ρυπάνθηκαν κ.ο.κ. Τοιουτοτρόπως σήμερα, δεν είναι εφικτή η επιδίωξη ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών

συστημάτων και οικοσυστημάτων, αν παράλληλα δεν προχωρήσει η αποκατάσταση αμέσως μεν των οικοσυστημάτων που κατεστράφησαν παρανόμως, αφ' ότου τέθηκαν υπό νομική προστασία, εν καιρώ δε και όλων εκείνων που θα κριθούν απαραίτητα για την πλήρη επαναφορά της διαταραχθείσας ισορροπίας, εφ' όσον, βεβαίως, η αποκατάσταση αυτή είναι ακόμη φυσικώς δυνατή.

Η αποκατάσταση οικοσυστήματος είναι εσκεμμένη ανθρώπινη παρέμβαση και περιλαμβάνει όλες εκείνες τις ενέργειες που είναι απαραίτητες για την επαναφορά των πραγμάτων στην αρχική τους κατάσταση. Έτσι, το δάσος αποκαθίσταται με αναδάσωση, ο υγρότοπος με την καθαίρεση του βλαπτικού τεχνικού έργου και την αναζωογόνηση της χλωρίδας και πανίδας του, το ρήγμα του λατομείου με επιχωμάτωση και δεντροφύτευση κ.τ.λ. Η τεχνολογία της αποκατάστασης έχει εξελιχθεί αρκετά και παρέχει την ύστατη ελπίδα, ιδίως εκεί όπου η εκβιομηχάνιση ερήμωσε τη φύση.

Η αρχή της αποκατάστασης της διαταραχθείσας ισορροπίας μεταξύ ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων βαίνει πολύ πέραν συγκεκριμένων οικοσυστημάτων και εντάσσεται στο δόγμα του «Δίκαιου Κόσμου», δηλ. σε υποσύστημα μέτρων της Agenda 21 που αποβλέπει στην αποκατάσταση της παγκόσμιας οικολογικής ισορροπίας: α) με την περιστολή της υπερκατανάλωσης των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, β) με την συστηματική καταπολέμηση της πείνας των φτωχών χωρών, γ) με τον δημογραφικό έλεγχο, δ) με την προστασία της ανθρώπινης υγείας.

ε. Αρχή της Βιοποικιλότητας.

Η αρχή της βιοποικιλότητας αναγνωρίζει την εγγενή αξία όλων των ειδών της άγριας χλωρίδας και πανίδας και παρέχει νομική προστασία σε όλη την ποικιλία των ειδών αυτών καθώς επίσης και στα ενδιαιτήματά τους. Η εγγενής αξία των ειδών συνίσταται ιδίως στο ότι είναι βιογενετικά αποθέματα και συστατικά στοιχεία των οικοσυστημάτων. Με την έννοια αυτή η βιοποικιλότητα προστατεύεται ως το κατ' εξοχήν κριτήριο της ευσταθείας και ευρωστίας των οικοσυστημάτων κατά τη λογική: όσο μεγαλύτερη η βιοποικιλότητά τους, τόσο ευσταθέστερο το οικοσύστημα.

Στην ευρύτερη και ορθή αυτή κατανόηση της βιοποικιλότητας κατέληξαν δίκαιο και επιστήμη δυστυχώς αργά, όταν η εξαφάνιση των ειδών από την αλόγιστη ανάπτυξη είχε ήδη προσλάβει πρωτοφανείς διαστάσεις και ιδίως εξοντωτική ταχύτητα. Ενυπήρχε δε εξ αρχής στην προστασία αυτή και ανθρωποκεντρική ιδιοτέλεια, διεγερθείσα από την ανακάλυψη της μεγάλης χρησιμότητας ταπεινών ειδών και μικροοργανισμών για τη βιομηχανία φαρμάκων και φυσικών προϊόντων υγείας. Η νομική προστασία ξεκίνησε από το Διεθνές Δίκαιο με την προστασία μεμονωμένων ειδών και ύστερα με την κατάρτιση καταλόγων ειδών απειλούμενων με εξαφάνιση ή τελούντων ήδη σε κίνδυνο, για να λάβει εν τέλει την σύγχρονη μορφή της με την προστασία της «φυσικής κληρονομιάς» και της «βιολογικής ποικιλότητας» που υπαγορεύει ότι: α) το κράτος υποχρεούται σε αναγνώριση και συστηματική παρακολούθηση της βιοποικιλότητάς του, β) υποχρεούται να καταρτίσει στρατηγική, σχέδια και προγράμματα για τη διατήρηση και βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλότητας,¹⁴ γ) το κράτος ενσωματώνει τον σκοπό αυτό σ' όλες τις πολιτικές του, δ) εγκαθιστά σύστημα ειδικώς προστατευόμενων περιοχών για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, ε) προάγει την προστασία οικοσυστημάτων, φυσικών οικοτόπων και τη διατήρηση βιώσιμων πληθυσμών των ειδών στο φυσικό περιβάλλον, στ) προάγει μόνο βιώσιμη ανάπτυξη στις γειτονικές περιοχές, ζ) ανορθώνει και αποκαθιστά υποβαθμισμένα οικοσυστήματα και προάγει την ανάκαμψη απειλούμενων ειδών.

ζ. Αρχή της Κοινής «Φυσικής Κληρονομιάς».

Πολύ πριν αναγνωρισθεί η ανάγκη προστασίας και διατήρησης αμείωτου του φυσικού κεφαλαίου, είχε αναγνωρισθεί η αξία του πλέον ευαίσθητου πυρήνα του που είχε χαρακτηριστεί ως «φυσική κληρονομιά» των ανθρώπων, εξισούμενη με την «πολιτιστική» κληρονομιά και δικαιούμενη της ίδιας προστασίας. Ο αρχικός πυρήνας αυτής της «φυσικής κληρονομιάς» περιελάμβανε, εκτός από το «φυσικά μνημεία» και «γεωλογικούς και φυσιογραφικούς σχηματισμούς και εκτάσεις που ήταν ενδiciaitήματα

¹⁴ Άρθρο 6 Συμβ. Ρίο 5.6.1992 κυρ. Ν.2204/94.

απειλούμενων ειδών», καθώς επίσης και «τοπία»¹⁵. Βαθμηδόν ο πυρήνας αυτός αναπτύχθηκε και περιέβαλε και άλλες περιοχές της άγριας φύσης, όπως εκτάσεις με εξαιρετικά ευαίσθητα οικοσυστήματα, εκτάσεις μεγάλης οικολογικής ή βιολογικής αξίας, οικοσυστήματα πλούσιας βιοποικιλότητας, εκτάσεις άθικτες από ανθρώπινη δραστηριότητα, φυσικούς ή γεωμορφολογικούς σχηματισμούς με ιδιαίτερη οικολογική ή αισθητική αξία, όπως οι καταρράκτες, οι πηγές, τα φαράγγια, σπηλιές, βράχοι, κοραλλιογενείς σχηματισμοί κ.λ.π.

Η διασφάλιση της κοινής «φυσικής κληρονομιάς» των ανθρώπων και η υπεράσπιση των κοινών φυσικών αγαθών έχει μεγάλη σημασία διότι εξασφαλίζει ποιότητα ζωής για όλους. Κατά συνέπεια, τα κοινά φυσικά αγαθά (φυσικά τοπία, θάλασσες, λίμνες, ποταμοί, δάση, ακτές κ.τ.λ.) δεν επιτρέπεται να γίνουν αντικείμενα ιδιοποίησης. Ούτε η κοινή χρήση τους δύναται καθ' οιονδήποτε τρόπο να αναιρεθεί, περιορισθεί ή υποβαθμισθεί. Αντιθέτως, το κράτος οφείλει να τα συντηρεί και να διευκολύνει την πρόσβαση σ' αυτά.

Η ίδια αρχή εξασφαλίζει ένα άδυτο τμήμα της άγριας φύσης που είναι όχι μόνο διατηρητέο αλλά και εξηρημένο κάθε ανθρώπινης παρεμβάσεως. Το τμήμα αυτό είναι μεν επισκέψιμο, εκτός αν προορίζεται αποκλειστικά για επιστημονική έρευνα αλλά πρέπει να παραμένει αναλλοίωτο. Και δέον να παραμένει άθικτο όχι χάριν των αισθητικών ή επιστημονικών διαφερόντων του ανθρώπου, αλλά διότι αυτό είναι απαραίτητο χάριν της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, δεδομένου ότι στο αποθεματικό αυτό της φύσης επιβιώνει η κρίσιμη μάζα του βιογενετικού υλικού και άρα εκεί υπάρχει η πηγή της ζωής.

η. Αρχή της Ήπιας Ανάπτυξης των Ευπαθών Οικοσυστημάτων.

Μεταξύ της αβάτου φύσεως και των οικοσυστημάτων που φέρουν το βάρος των ανθρωπογενών συστημάτων υπάρχει η ενδιάμεση κατηγορία των ευπαθών ή «ευαίσθητων» οικοσυστημάτων, που επιδέχονται μεν την συνύπαρξη με τα ανθρωπογενή συστήματα αλλά απορρυθμίζονται ευχερώς υπό την τυχόν δυσμενή επίδραση των τελευταίων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ιδίως τα δάση, τα

¹⁵ Διεθνής Σύμβαση Παρισίων 23.11.1972.

οικοσυστήματα ακτών, τα βουνά και τα μικρά νησιά, καθώς και οι τοποθεσίες ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Έτσι, τα δασικά οικοσυστήματα αποσταθεροποιούνται εύκολα με την πυρκαγιά, εκχέρσωση, αποψίλωση ή υπερβόσκηση, αφού, όταν εκλείψει η δασική βλάστηση, ακολουθεί η διάβρωση του εδάφους και η καταστροφή της δασοβιοκοινότητας.

Οι ακτές αποσταθεροποιούνται εύκολα με τη ρύπανση που καταστρέφει τη βιοκοινότητά τους. Τα βουνά είναι ευπαθή γιατί υπόκεινται σε διάβρωση εδάφους από τις βροχές, τον άνεμο, τον παγετό, σε ρύπανση των υπογείων υδάτων τους κ.λ.π. Τα μικρά νησιά ως κλειστά οικοσυστήματα με μικρά αποθέματα ενέργειας και ύδατος δεν επιδέχονται ένταση στην παραγωγική εκμετάλλευση των φυσικών τους πόρων.

Ενώ, λοιπόν, η σημασία της αβάτου φύσεως έχει αναγνωριστεί, αρκετά κράτη, στα οποία ανήκει και η Ελλάδα, δεν έχουν ακόμη συνειδητοποιήσει ότι τα ευπαθή οικοσυστήματα πρέπει να υπάγονται σε ειδικό ρυθμιστικό καθεστώς, διότι τα οικοσυστήματα αυτά δέχονται συνεχώς αυξανόμενη πίεση. Επιστήμη και πρακτική συγκλίνουν στο ότι τα ευπαθή οικοσυστήματα είναι δεκτικά μόνο ήπιας ανάπτυξης, ενώ πρέπει να τελούν συνεχώς υπό αυστηρό χωροταξικό καθεστώς με επακριβώς καθορισμένες τις επιτρεπόμενες ήπιες χρήσεις.

Ως «ήπια» ανάπτυξη θεωρείται εκείνη που δεν συνεπάγεται μεγάλη επιβάρυνση και ένταση του περιβάλλοντος είτε λόγω της εξορύξεως φυσικών πόρων, είτε λόγω χρήσεως, είτε λόγω αποβλήτων. Κατά τα λοιπά η «ηπιότητα» της παρεμβάσεως κρίνεται κατά κατηγορία ευπαθούς οικοσυστήματος. Έτσι, λ.χ. στα δάση επιτρέπονται ελάχιστες χρήσεις που είναι συμβατές με τον προορισμό τους, στις ακτές ευάριθμες αλλά ελαφρές και διαχωρισμένες κατά ζώνες (π.χ. όχι λατομεία ή βαριά βιομηχανία, στα μικρά νησιά παραγωγική δραστηριότητα δυναμένη να τροφοδοτηθεί από εγχώρια πηγή ενέργειας και ύδατος κ.ο.κ.

θ. Αρχή της Χωρονομίας.

«Χωρονομία», δηλ. η λειτουργική διαίρεση και κατανομή του χώρου, αναλόγως των χρησιμοτήτων του είναι όρος ισοδύναμος προς την «χωροταξία» που εκφράζει, επίσης, γενικότερα, την ιδέα της τάξεως στον χώρο. Πρόκειται, βέβαια πάντοτε για τάξη

των ανθρωπογενών συστημάτων, τον συντονισμό και την προσαρμογή τους σε δεδομένο χώρο. Ο άνθρωπος, αναπτύσσοντας πολλαπλές δραστηριότητες, παραγωγικές ή μη, τις κατανέμει και τις οριοθετεί στο χώρο σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του, ώστε να είναι βιώσιμες και να μην αλληλοσυγκρούονται. Η αυτονόητη αυτή τάξη γίνεται δύσκολη στον βιομηχανικό πολιτισμό, όπου πολλαπλασιάζονται οι ανταγωνιστικές χρήσεις της γής και αυξάνεται η ένταση της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, ενώ μεγάλες μάζες ανθρώπων συγκεντρώνονται στον χώρο και οι οικισμοί απλώνονται παντού. Η ανάγκη γίνεται σαφώς μεγαλύτερη, κανείς δεν την αρνείται, αλλά το ερώτημα είναι ποιος θα θέσει την αναγκαία αυτή τάξη.

Για την αποδοτική χρήση των πεπερασμένων φυσικών πόρων, στην οποία στηρίζεται η βιωσιμότητα της ανάπτυξης, επιβάλλεται ο συνολικός σχεδιασμός και προγραμματισμός, δηλ. η χωροταξία. Η λογική του σχεδιασμού αυτού είναι προσιτή και στον κοινό νου. Κατ' αρχήν κάποια στοιχειώδης χωροταξία προκύπτει κατ' ανάγκη εκ των πραγμάτων και από τις επιμέρους ρυθμίσεις του δικαίου του περιβάλλοντος που θεσπίστηκαν ως διορθώσεις των δεινών της αγοράς: η «κληρονομιά της άγριας φύσης (εξαιρετικώς ευαίσθητα οικοσυστήματα, υγρά τοπία, βιότοποι, δρυμοί) πρέπει να οριοθετηθούν, οι χρήσεις της γής, οι ακτές, οι οικισμοί ομοίως. Τι απομένει λοιπόν, πέρα αυτών, ώστε να έχουμε την επιθυμητή ολοκληρωμένη χωροταξία; Κατά πρώτο λόγο η κατανομή και ο συντονισμός των παραγωγικών και μη δραστηριοτήτων των ανθρωπογενών συστημάτων και κατά δεύτερο η ρύθμιση της έντασης της λειτουργίας τους (κατά τη χρήση των φυσικών πόρων) ώστε να μην επέρχεται μείωση του φυσικού κεφαλαίου, απαγορευμένη από την αρχή της βιωσιμότητας. Με την έννοια αυτή η χωρονομία είναι λογική επιταγή της αρχής της βιωσιμότητας.

1. Αρχή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Όπως ακριβώς η αρχή της φυσικής κληρονομιάς σκοπό έχει να διασώσει και διαιωνίσει τα πιο σπουδαία φυσικά οικοσυστήματα, δηλ. εκείνα με τα πολυτιμότερα βιογενετικά αποθεματικά, έτσι και η αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς σκοπεύει να διασώσει τα πιο σπουδαία ανθρωπογενή συστήματα, δηλ. τα πολυτιμότερα μνημεία, αρχιτεκτονικά σύνολα και τόπους. Η αρχή της διατηρήσεως της πολιτιστικής

κληρονομιάς αποβλέπει να εξασφαλίσει την σταθερότητα και ιστορική συνέχεια του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και μέσω αυτής την πολιτιστική ταυτότητα των ανθρώπων που, άλλως, θα κινδύνευε από τη συνεχή αλλαγή.

Η αρχή της πολιτιστικής κληρονομιάς σημαίνει: α) ότι η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς πρέπει να είναι ολοκληρωμένη και μάλιστα να αποτελεί σημαντικό στόχο του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, β) ότι το νομικό καθεστώς προστασίας πρέπει να είναι αποτελεσματικό, δηλ. να ενσωματώνει τους κατάλληλους ελέγχους, ώστε τα προστατευτέα μνημεία κ.τ.λ. να μην αλλοιωθούν, ερειπωθούν ή κατεδαφιστούν, γ) ότι πρέπει να υπάρχει απογραφή της πολιτιστικής κληρονομιάς, δ) ότι τα μνημεία κ.τ.λ. πρέπει να προστατευθούν από τον μείζονα κίνδυνο της ρύπανσης του περιβάλλοντος, ε) ότι υπάρχει υποχρέωση αποκατάστασης των διατηρητέων κτιρίων και αναστήλωσης των προστατευτέων μνημείων, στ) ότι στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων και στο εσωτερικό των αρχιτεκτονικών συνόλων και τόπων πρέπει να εξασφαλίζεται ποιότητα περιβάλλοντος.

κ. Αρχή του Βιώσιμου Αστικού Περιβάλλοντος.

Η αρχή αυτή σημαίνει ότι η ζωή των ανθρώπων στους οικισμούς πρέπει να είναι βιώσιμη, καθώς και οι οικισμοί αλλά και τα οικοσυστήματα που τους στηρίζουν πρέπει να είναι επίσης βιώσιμα. Και τα τρία αυτά αλληλοσυνδέονται και αλληλοεξαρτώνται.

Η γενική αρχή του βιώσιμου αστικού περιβάλλοντος αναλύεται σε επιμέρους πρακτικούς κανόνες, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι οι εξής: α) Η ίδρυση και επέκταση οικισμών δεν επιτρέπεται να γίνεται ως έτυχε, ούτε να αφήνεται στην πρωτοβουλία των επιχειρήσεων εμπορίας της γης. Αντίθετα πρέπει να εντάσσεται στην σχεδίαση του οικιστικού υποσυστήματος του αντίστοιχου χωροταξικού σχεδίου. β) Τα σχέδια πόλεων πρέπει να είναι ορθολογικά ώστε να συνδυάζουν την λειτουργικότητα του οικισμού με τους άριστους δυνατούς όρους διαβίωσης των ανθρώπων. γ) Δεν είναι επιτρεπτή η επιδείνωση των όρων δόμησης. Το αστικό περιβάλλον είναι ήδη σοβαρά υποβαθμισμένο και δεν επιδέχεται παρά μόνο μέτρα βελτίωσης. δ) Επίβάλλεται η αναχαίτιση της περαιτέρω ανάπτυξης των μεγαλουπόλεων και η βελτίωση των υποβαθμισμένων περιοχών αυτών. ε) Η διασφάλιση επαρκών ελεύθερων

κοινόχρηστων χώρων είναι θέμα ζωτικής σημασίας για την ποιότητα ζωής στους οικισμούς. Οι χώροι αυτοί απειλούνται συνεχώς με φαλκίδευση, στις μεν μεγαπόλεις χάριν της κατασκευής κοινωφελών και μη κτιρίων και λόγω του τεράστιου κόστους των απαλλοτριώσεων, στους δε νέους οικισμούς λόγω της αδηφάγου κερδοσκοπίας επί της γης. ζ) Ζωτικής σημασίας για την ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος θεωρείται και η διασφάλιση του αστικού πρασίνου, απαραίτητο για την υγεία των κατοίκων των πόλεων. η) Τέλος, η βιώσιμη συγκοινωνία στην πόλη σημαίνει τη χρήση των δημόσιων μέσων και όχι των ιδιωτικών.

λ. Αρχή Προστασίας του Φυσικού Κάλλους.

Ο βιομηχανικός πολιτισμός αποξένωσε τους ανθρώπους από τη φύση και άμβλυσε την ευαισθησία τους στο κάλλος της. Μόνο έτσι εξηγείται η ανοχή αν μη και η σύμπραξή τους στην εκτεταμένη καταστροφή και αλλοίωση του φυσικού τοπίου. Το «τοπίο» είναι ένα αισθητικό σύστημα με στοιχεία ορισμένα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του χώρου που έχουν αλληλεξάρτηση και ενότητα. Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος περιλαμβάνει και την προστασία του τοπίου η οποία αξιώνει πρακτικά οι επεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση να μην θίγουν το τοπίο, αλλά να εναρμονίζονται με αυτό. Κατ' αρχήν πρέπει να γίνεται σεβαστή η φυσική μορφολογία του τοπίου.

Το τοπίο δεν ανήκει σε κανένα, είναι κοινό αγαθό, όπως ο αέρας και η θάλασσα και όποιος το προσβάλλει παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων. Μόνο το χωροταξικό σχέδιο μπορεί να καθορίσει, με κριτήρια δημοσίου συμφέροντος, πού θα γίνουν επεμβάσεις χάριν της δημιουργίας οικισμών, λιμένων κ.λ.π., αλλά και εκείνο θα κάνει τις επιλογές του με παράλληλο σεβασμό του φυσικού τοπίου. Ο κανόνας είναι ότι τα ανθρωπογενή συστήματα προσαρμόζονται στη φύση, δεν τη βιάζουν. Μεγάλα τεχνικά έργα (φράγματα κ.λ.π.) πρέπει να γίνονται με άκρα φειδώ και να προσφέρουν υποκατάστατα τοπίου, π.χ. λίμνες.

μ. Αρχή της Οικολογικής Συνείδησης.

Το φυσικό περιβάλλον δεν μπορεί να σωθεί μόνο με το Δίκαιο και το Δικαστήριο. Προστάτες του πρέπει να είναι οι ίδιοι οι πολίτες με την υπεύθυνη συμπεριφορά τους μέσα στα ανθρωπογενή συστήματα, που αποτελεί και την αποτελεσματικότερη πρόληψη κάθε βλάβης στο περιβάλλον. Οι πολίτες, όμως, σήμερα είναι δυστυχώς θύματα της καταναλωτικής προπαγάνδας και χρειάζεται παρέμβαση του κράτους για να αφυπνισθεί η οικολογική συνείδησή τους και να ασκήσουν τον ανωτέρω ρόλο. Αυτό έγινε αντιληπτό από το νέο Δίκαιο του Περιβάλλοντος που διέπλασε προς το σκοπό αυτό την αρχή της Οικολογικής Συνείδησης.

Η αρχή αυτή αναλύεται σε επιμέρους δικαιώματα χάριν του σκοπού αυτού. Θεσπίζεται το δικαίωμα των πολιτών να λαμβάνουν πληροφορίες από τη Διοίκηση για κάθε ζήτημα του περιβάλλοντος έστω κι αν δεν τους αφορά προσωπικά. Αναγνωρίζεται έτσι το ενδιαφέρον τους γενικώς για την προστασία του περιβάλλοντος με την αυτονόητη σκέψη ότι μόνο με την κατάλληλη πληροφόρηση το ενδιαφέρον αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο. Πέραν, όμως, της απλής πληροφόρησης των πολιτών η αρχή επιβάλλει την παροχή συστηματικής εκπαίδευσεως και επιμορφώσεως στους πολίτες για τα θέματα του περιβάλλοντος καθώς, επίσης, και την υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας για τα θέματα αυτά. Δηλαδή, η αρχή επιβάλλει την παραγωγή και διάδοση της πληροφορίας για το περιβάλλον στους πολίτες. Ακόμη αναγνωρίζει το έννομο συμφέρον των πολιτών να θέτουν σε κίνηση τον μηχανισμό της δικαστικής προστασίας του περιβάλλοντος σε περίπτωση προσβολής του. Η αρχή αναγνωρίζει, επίσης, το δικαίωμα των πολιτών να συμμετέχουν στην διαδικασία λήψεως των δημοσίων αποφάσεων για το περιβάλλον είτε παρέχοντας τη γνώμη τους, είτε ασκώντας διοικητικές προσφυγές, είτε συμμετέχοντας σε συλλογικά συμβουλευτικά όργανα κ.λ.π.

3. Το νέο δίκαιο περιβάλλοντος.

Το μεγαλύτερο και ουσιαστικότερο βήμα για την νομική κάλυψη της προστασίας του περιβάλλοντος πραγματοποιήθηκε με τη Διάσκεψη Κορυφής της Γης στο Ρίο της Βραζιλίας (Ιούνιο 1992). Εκεί διαμορφώθηκε το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος, που ως σκοπό του έχει να κατευθύνει και να διαπλάσει τις ενέργειες του ανθρώπου. Ασφαλώς ενσωματώνει και το παλαιό δίκαιο¹⁶, αλλά βαίνει πολύ πέραν αυτού. Το νέο δίκαιο ταυτίζεται με το δίκαιο της βιωσίμου ανάπτυξης.

Πριν από το Ρίο, το δίκαιο του περιβάλλοντος ήταν «ειδικό», δηλ. σύνολο διατάξεων που αφορούσαν ειδικά θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Ένα τυπικό (ειδικό) δίκαιο περιβάλλοντος περιελάμβανε συνήθως διατάξεις για την προστασία της άγριας φύσης, (συμπεριλαμβανομένων των δασών) για την πρόληψη της ρύπανσης και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τοίυτοτρόπως υπήρχε ο εξής διϋσμός στο δίκαιο: από το ένα μέρος υπήρχε το Οικονομικό Δίκαιο της Ανάπτυξης και από το άλλο το Δίκαιο προστασίας του Περιβάλλοντος. Κι ο διϋσμός αυτός σήμαινε ότι η πολιτεία ήταν ελεύθερη να σχεδιάζει την αναπτυξιακή πολιτική της με καθαρά οικονομικά κριτήρια, αλλά παράλληλα υποχρεούτο να αίρει ή να μετριάξει τις βλαπτικές συνέπειές της στο περιβάλλον. Μετά το Ρίο ο διϋσμός αυτός εξέλιπε και το δίκαιο του περιβάλλοντος συγχωνεύτηκε με το δίκαιο της ανάπτυξης και τα δύο έγιναν ένα. Η συγχώνευση κατέστη δυνατή με την διάπλαση γενικών περιβαλλοντικών αρχών που διεισδύουν σε όλες τις επιμέρους δημόσιες πολιτικές και ως θεμελιώδη κριτήρια κατευθύνουν τη σχεδίαση και εκτέλεσή τους. Επομένως ο πυρήνας κάθε δημόσιας πολιτικής είναι περιβαλλοντικός και γι' αυτό νέο δίκαιο περιβάλλοντος αποτελεί το σύνολο των γενικών αυτών αρχών. Και είναι γενικές οι αρχές, γιατί το εύρος τους επιτρέπει την εφαρμογή τους σε όλες ή στις περισσότερες δημόσιες πολιτικές. Έτσι λ.χ. κατ' εφαρμογή της αρχής της βιωσιμότητας αξιούμε βιώσιμη ενεργειακή πολιτική, βιώσιμη γεωργία, βιώσιμη βιομηχανία, βιώσιμο τουρισμό, βιώσιμους οικισμούς κ.λ.π., κατ' εφαρμογή της αρχής της βιοποικιλότητας, αναπτυξιακή ή χωροταξική ή πολιτική

¹⁶ Το παλαιό δίκαιο του περιβάλλοντος είχε ως σκοπό του να εμποδίσει ή να περιορίσει τη βλάβη του περιβάλλοντος από τις ενέργειες του ανθρώπου. Η έννοια του περιβάλλοντος ήταν στενή, αφού περιέκλειε κυρίως την άγρια φύση, και οι κανόνες προστασίας είχαν στατικό και αστυνομικό χαρακτήρα.

δημοσίων έργων που να μην απειλεί την ποικιλία των ειδών, κατ' εφαρμογή της αρχής της φέρουσας ικανότητας, πολεοδομία που να μην θίγει την φέρουσα ικανότητα οικισμού, δασική πολιτική που να μην θίγει την φέρουσα ικανότητα των δασικών οικοσυστημάτων κ.ο.κ.¹⁷

Το δίκαιο περιβάλλοντος γίνεται δυναμικό, αφού οφείλει να αποκαταστήσει την διαταραχθείσα ισορροπία οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων και να διασφαλίσει την συνεξέλιξη αμοτέρων στο μέλλον. Αποδέκτης του νέου δικαίου δεν είναι μόνο το κράτος ή η Διοίκησή του. Οι κανόνες της βιώσιμης ανάπτυξης δεν καθοδηγούν μόνο τις δημόσιες υπηρεσίες που σχεδιάζουν και υλοποιούν τις επί μέρους δημόσιες πολιτικές. Είναι μάλλον κώδικας αξιών και αντιστοίχων κανόνων που απευθύνεται σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, επιστήμονες, ερευνητές, επιχειρηματίες, οργανώσεις και πολίτες, και όλων αυτών τη συμπεριφορά επιδιώκει να επηρεάσει και να τροποποιήσει. Γιατί όλων αυτών η εγρήγορση, υποστήριξη και συνεργασία χρειάζεται για να πραγματοποιηθεί το ιδεώδες της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η νομική θεμελίωση του νέου περιβαλλοντικού δικαίου αναχωρεί από την κατοχύρωση του θεμελιώδους κανόνα της λεγόμενης «βιώσιμης» ή «διηνεκούς» ή «αιιφόρου» ανάπτυξης. Ο θεμελιώδης κανόνας αναγνωρίζει και εμπεριέχει τον άρρηκτο δεσμό περιβάλλοντος και οικονομίας, αφού ορίζει εκ προοίμιου ότι κάθε οικονομική δραστηριότητα πρέπει να είναι φιλική προς το περιβάλλον. Έτσι η Αρχή (1) της Διακήρυξης του Ρίο (1992) ορίζει ότι οι άνθρωποι δικαιούνται ν' αναπτύξουν την παραγωγική τους ζωή σε αρμονία με τη φύση, η Αρχή (3) ότι το δικαίωμα ανάπτυξης πρέπει να ασκείται με δίκαιο τρόπο που θα ικανοποιεί τις περιβαλλοντικές και αναπτυξιακές ανάγκες της παρούσης αλλά και των επόμενων γενεών, και η Αρχή (4) ότι για να επιτευχθεί η βιώσιμη ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας που δεν μπορεί να υπάρξει απόμερος από αυτή.¹⁸ Ο θεμελιώδης κανόνας παραμένει ανθρωποκεντρικός, διότι η Αρχή (1) ορίζει επίσης ότι ο άνθρωπος παραμένει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για την βιώσιμη ανάπτυξη. Όμως η φιλοσοφική βάση του κανόνα είναι συστημική και προϋποθέτει ότι τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα ανθρώπου και φύσεως δεν

¹⁷ Δεκλερής Μ., οπ. παρ., σελ. 289.

¹⁸ Στο ίδιο.

συγκρούονται ούτε είναι ανταγωνιστικά, αλλά μπορούν να εναρμονισθούν. Και η Διακήρυξη του Ρίο είναι «μαλακό» δίκαιο, επειδή περιορίζεται στην εξαγγελία των αξιών που πρέπει να καταστούν έννομα αγαθά.

Ο θεμελιώδης κανόνας της βιώσιμης ανάπτυξης υποδηλώνει ότι το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος είναι πράγματι οι κανόνες που θα εγγυηθούν και θα πραγματώσουν τη συνεξέλιξη όλων των ανθρωπογενών συστημάτων και των οικοσυστημάτων. Κατ' ανάγκη, λοιπόν, οι κανόνες αυτοί είναι α) νέοι, αφού αποβλέπουν σε νέα ισορροπία ανθρώπου - φύσης, β) κατευθυντήριοι, αφού θα χρησιμεύουν ως οδηγοί / κριτήρια για την επίλυση των προβλημάτων της σύνθεσης των ανθρωπογενών και φυσικών οικοσυστημάτων στις επί μέρους πολιτικές και κλάδους δικαίου, γ) συστημικοί, αφού στηρίζονται στη μεθοδολογία της συστημικής επιστήμης, με την οποία και μόνο είναι δυνατή η σύλληψη και εκλογίκευση των πολύπλοκων σχέσεων ανθρώπου - φύσης, δ) διεπιστημονικοί, αφού στηρίζονται στα δεδομένα πλείστων επιστημών που θα συντεθούν με τα συστημικά πρότυπα, και ε) έχουν παγκόσμια ομοιομορφία, αφού αναπτύσσονται υπό την καθοδήγηση του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου. Με αυτά τα χαρακτηριστικά το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος θα συνεχίσει να τίθεται με κανονιστικά κείμενα (νόμων, κ.λ.π.) αλλά θα είναι κατεξοχήν δικαστικό - πραιτωρικό¹⁹ δίκαιο, αφού κανείς θετός κανόνας δεν μπορεί να προβλέψει εκ των προτέρων τα πολυάριθμα προβλήματα από τη συνάντηση, τριβή ή και σύγκρουση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων. Τα δυναμικά αυτά προβλήματα θα επιλύονται εντέλει από δικαστές, καθοδηγούμενους από τους γενικούς κανόνες ή και τους ειδικούς όπου υπάρχουν. Έτσι οι δικαστές θα είναι οι εγγυητές του θεμελιώδους κανόνος.²⁰

Από τη στιγμή που το περιβάλλον κατέσται έννομο αγαθό, η συνταγματική προστασία του πρέπει να είναι πλήρης. Αυτό σημαίνει ότι σκοπός της προστασίας αυτής είναι η διασφάλιση της «ομοιοστάσεως», δηλ. της ισορροπίας του, χάριν της

¹⁹ Οπ. παρ., σελ. 291.

²⁰ Ως εκ τούτου: α) Σπουδαιότερος κλάδος του δικαίου του περιβάλλοντος θα είναι ο διοικητικός που θα παρέχει τη μεγαλύτερη προστασία σε σχέση με το αστικό και ποινικό δίκαιο του περιβάλλοντος β) Σπουδαίο ρόλο θα διαδραματίζει η προληπτική λειτουργία του δικαίου, ιδίως δε η αναστολή εκτελέσεως των διοικητικών πράξεων, αφού ο θεμελιώδης κανόνας επιτάσσει την πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος γ) Η επέμβαση του δικαστή θα είναι αποτελεσματική, ενώ η εκπαίδευσή τους θα περιλαμβάνει εδραία γνώση της περιβαλλοντικής επιστήμης.

συνεξέλιξης οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων²¹. Η προστασία αυτή πρέπει να παρέχεται σε όλα τα στοιχεία του περιβάλλοντος και σε όλη την έκταση που υποδεικνύει η επιστήμη. Αυτό σημαίνει ότι ο δικαστής υποχρεούται να θέτει κατά μέρος κανόνες που δεν πληρούν την απαίτηση αυτή του συνταγματικού νομοθέτη. Δηλ. όχι μόνο όταν έχει παραλειφθεί εντελώς η ψήφιση νόμου προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και όταν οι ψηφισθέντες είναι ατελείς, ο δικαστής υποχρεούται να προχωρήσει στην πλήρη προστασία του περιβάλλοντος. Και αυτό κατευθείαν εφαρμογή αφενός μεν του άρθρου 24 του Συντάγματος, αφετέρου δε του υπερνομοθετικού κανόνα της βιώσιμης ανάπτυξης που επιτάσσει την πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος. Κατά τα λοιπά, η ορθή εναρμόνιση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων είναι, επίσης, ευθύνη του δικαστή. Πισμένος από πολλά και ετερόκλητα συμφέροντα ενεργούντα υπό την κεκτημένη ταχύτητα της παλαιάς ανεύθυνου «ανάπτυξης» ο νομοθέτης είναι δυνατόν είτε να αδρανήσει είτε να παράσχει ατελή προστασία. Είναι επίσης δυνατό ο νομοθέτης να αχθεί στο ίδιο αποτέλεσμα υιοθετώντας εμπειρικές ή συμβιβαστικές λύσεις ή ακόμη και πελατειακά αιτήματα. Είναι ευθύνη του δικαστή η ολοκλήρωση της συνταγματικής προστασίας. Στη Χώρα μας το Σ.τ.Ε. σταθερώς προέτρεξε του νομοθέτη και βελτίωσε την προστασία του περιβάλλοντος μετά τη θέσπιση του Σ. 1975.²²

Η νομολογία του ΣτΕ ήδη από το 1977, εφαρμόζοντας και ερμηνεύοντας τις διατάξεις του Συντάγματος 24, για την προστασία του περιβάλλοντος και 106 παρ.1, για την προστασία της οικονομικής ανάπτυξης καθώς και αυτή του 5 παρ.1, για την οικονομική ελευθερία, δέχεται τη δυνατότητα σύγκρουσης περιβαλλοντικών και αναπτυξιακών αναγκών και συμφερόντων και υιοθετεί ως μέθοδο άρσης αυτής της σύγκρουσης την αρχή της στάθμισης συμφερόντων.

Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η διοίκηση έχει, βάσει των συνταγματικών διατάξεων, ευθεία υποχρέωση να λαμβάνει υπόψη, κατά τη μόρφωση της κρίσης της, προκειμένου για τη ρύθμιση θεμάτων που αφορούν ή έστω έχουν επιπτώσεις στο περιβάλλον, την ανάγκη προστασίας του. Επιπλέον, σε περίπτωση σύγκρουσης της

²¹ Σιούτη Γλυκερία, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1985.

²² Δεκλερής Μ., οπ. παρ., σελ. 300.

προστασίας του περιβάλλοντος με την οικονομική ανάπτυξη, όπως εξάλλου και με άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα συμφέροντα, οφείλει να συνεκτιμά και να σταθμίζει όλους τους παράγοντες που συνθέτουν το εθνικό συμφέρον, εν όψει και της σπουδαιότητας του επιδιωκόμενου κάθε φορά σκοπού και τελικώς να προκρίνει τη λύση, η οποία, κατά την αληθή βούληση του νομοθέτη, εξυπηρετεί καλύτερα το συμφέρον αυτό.²³

Επομένως, βάσει αυτής της νομολογίας, η προστασία του περιβάλλοντος, όχι μόνο δεν αναγνωρίζεται ως άξια μείζονος προστασίας, αλλά ρητώς ορίζεται ότι η συνεκτίμηση των διατάξεων, που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη, δεν αποκλείεται να έχει μάλλον βαρύνουσα σημασία σε σχέση με τις διατάξεις για την περιβαλλοντική προστασία. Παρά ταύτα, ήδη από το 1977, είχε υποστηριχθεί μια ενδιαφέρουσα άποψη, διαφορετική, σύμφωνα με την οποία η προστασία του περιβάλλοντος κατέχει θέση σαφούς και επιτακτικής υποχρέωσης του Κράτους και αποτελεί επιτακτικό κανόνα δικαίου, ενώ οι διατάξεις περί οικονομικής ανάπτυξης προβλέπουν μέριμνα ή επιδίωξη υπό διατύπωση απλώς κατευθυντήρια, οπότε και υπερισχύουν της προστασίας του περιβάλλοντος μόνο όταν με ειδική αιτιολογία βεβαιώνεται «το επείγον και όλως αναπρότεπτον της παραμελήσεως των πρωτευόντων χάριν δευτερευόντων σκοπών»²⁴

Το συμπέρασμα, όμως, κατά την κρατούσα άποψη ήταν ότι η προστασία του περιβάλλοντος δε χαρακτηρίζεται πρωτεύουσα ανάγκη σε σχέση με την προστασία της οικονομικής ανάπτυξης. Αποτελούν αξίες ισότιμες, οι οποίες επιτυγχάνονται και δια της ιδιωτικής δραστηριότητας, η δε διοίκηση, ενεργώντας κατά διακριτική ευχέρεια, η οποία ελέγχεται μόνο από την άποψη της υπέρβασης των άκρων ορίων, επιλέγει κάθε φορά το έννομο αγαθό που πρέπει να προστατευτεί. Με τη μέθοδο αυτή, βεβαίως, το προστατευόμενο έννομο αγαθό καθίσταται κατά περίπτωση αξιολογικώς υπέρτερο ή πρωτεύον απέναντι στο θυσιαζόμενο έννομο αγαθό, το οποίο καθίσταται, ομοίως κατά περίπτωση, υποδεέστερο ή δευτερεύον.

²³ Βλ. πάγια νομολογία ΣτΕ 810,811/77, 4591,4592/77, 2034,3791/78, 3047/80, 797,1362,3754Ολομ./81, 262,2196/82, 1069/84, 1615/88, 2281/92Ολομ. (όπως αναφέρεται στο Σιούτη Π. Γλυκερία, Βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος, Περιβάλλον & Κοινωνικές Επιστήμες, εκδ. τυπωθήτω - Γιώργος Δαρνανός, Αθήνα 1995, σελ. 82).

²⁴ Βλ. ΣτΕ 810,811/77, μειοψηφία δύο μελών.

Η νομολογία αυτή, χαρακτηριστική μιας κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής, βεβαίως, πραγματικότητας, αντικαθρέπτιζε τις αξίες και αντιλήψεις μιας χώρας αναπτυσσόμενης, που διακατέχεται από σαφέστατα οικονομικές προτεραιότητες, με τη στενή έννοια του όρου, την αύξηση, δηλαδή, του εθνικού και επομένως και του κεφαλήν εισοδήματος.

Η συνείδηση του ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να πραγματοποιείται σε συνθήκες υποβάθμισης του περιβάλλοντος και ότι η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να αποτελεί το όριο για την οικονομική ανάπτυξη δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί.

Η αποδοχή της βιώσιμης ανάπτυξης ως αρχής η οποία εξυπηρετεί και προάγει όχι μόνο τα περιβαλλοντικά αγαθά, αλλά κυρίως τα οικονομικά μεγέθη, εφόσον μόνο με την εφαρμογή της εξασφαλίζεται η διάρκεια των φυσικών πόρων, άρχισε να εισχωρεί στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας τα τελευταία μόλις δύο χρόνια, μέσω φωτισμένων και θαρραλέων αποφάσεων του Ε' Τμήματός του.

Σύμφωνα με νομολογία του ΣτΕ, από τις διατάξεις του άρθρου 24 του Συντάγματος με το οποίο ανατίθεται στο Κράτος η υποχρέωση προστασίας του περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με το άρθρο 106 παρ.1 του Συντάγματος, με το οποίο ανατίθεται στο Κράτος ο προγραμματισμός και συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα, ώστε να εξασφαλιστεί η οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας, απορρέει η αρχή ότι η αναπτυξιακή οικονομική πολιτική ασκείται σε συνδυασμό προς τη δημόσια πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, και με προέχουσα μέριμνα για την πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος, ούτως ώστε η ανάπτυξη να είναι βιώσιμη.²⁵

Ασχέτως με την κριτική που μπορεί να ασκηθεί σχετικά με τα όρια της εξουσίας του ακυρωτικού δικαστή, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος, η απόφαση αυτή έβαλε το θεμέλιο λίθο για την εισδοχή στο δικαϊκό μας σύστημα της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία, απασχολεί την επιστήμη και την πολιτική περιβάλλοντος τουλάχιστον εδώ και δύο δεκαετίες. Το σημαντικότερο δε είναι ότι, κατά τον τρόπο που διατυπώθηκε η απόφαση αυτή, η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης πήρε τη σωστή θέση: πρόκειται αναντίρρητα για έννοια νομική και πολιτική, απαραίτητη τόσο

για τη διαφύλαξη των στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος όσο και για την προστασία και επιβίωση της οικονομικής ανάπτυξης.

Κατά βάθος, το νέο δίκαιο περιβάλλοντος δεν αρκείται να προστατεύσει τη φύση από τις συνέπειες της άγριας ανάπτυξης. Επιδιώκει να διορθώσει αδικίες και να αναστρέψει την παρακμή του δυτικού προτύπου της προόδου, γιατί έχει κατανοήσει τις διασυνδέσεις του ηθικού προβλήματος της δικαιοσύνης με την σωτηρία της φύσης και την αποκατάσταση της ισορροπίας της. Έτσι λ.χ. κατ' εφαρμογή των «αρχών του δίκαιου κόσμου» το νέο δίκαιο περιβάλλοντος επιβάλλει μεν τον περιορισμό της υπερκατανάλωσης των πλουσίων χωρών, αλλά ανέχεται την ενδογενή ανάπτυξη των φτωχών προς εξίσωση του βιοτικού επιπέδου.²⁶ Το νέο δίκαιο μεριμνά, επίσης, για την «κοινή» φυσική κληρονομιά και δεν αποκρύπτει την προτίμησή του προς ένα νέο τρόπο ζωής στον οποίο θα δεσπόζουν η λιτότητα και η ισορροπία των αξιών. Σε επίπεδο διατάξεων, η Αρχή (5) της Διακήρυξης του Ρίο ορίζει ότι η εξάλειψη της φτώχειας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη βιώσιμη ανάπτυξη και η Αρχή (8) ότι για τον ίδιο σκοπό και για υψηλότερη ποιότητα ζωής πρέπει να εγκαταλειφθούν τα μη βιώσιμα πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης.

²⁵ Σιούτη Π. Γλυκερία, οπ. παρ., σελ. 84.

²⁶ Σύμφωνα με την Αρχή του Δικαίου Κόσμου που διακηρύσσει η Agenda 21, ο κανόνας της βιωσίμου ανάπτυξης έχει διαφορετικό περιεχόμενο αναλόγως του βιοτικού επιπέδου του αποδέκτη: για τους πλούσιους σημαίνει περιορισμό της σπατάλης, για τους φτωχούς βελτίωση της ζωής.

4. Από την «αιεφόρο ανάπτυξη» στην «αιεφόρο μεγέθυνση».²⁷

Η έκφραση - σύνθημα της Διακήρυξης του Ρίο, καθώς και των περισσότερων διεθνών πολιτικών και νομικών συζητήσεων για περιβαλλοντικά θέματα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, είναι «αιεφόρος ανάπτυξη». Καθίσταται συνεπώς αναγκαία η ανάλυση, στο πλαίσιο της Διακήρυξης του Ρίο, της πραγματικής έννοιας και των νομικών και ιδεολογικών εμπλοκών της ιδέας της «αιεφόρου ανάπτυξης» - μιας ιδέας που διατρέχει τη Διακήρυξη του Ρίο, την Ημερήσια Διάταξη 21 και τα άλλα κείμενα που υιοθέτησε η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Η ανάλυση αυτή αποκαλύπτει ένα ενδιαφέρον «γλίστρημα» στο διεθνή πολιτικό διάλογο με αφετηρία τη δημοσιευθείσα το 1987 Έκθεση Brundtland και με αποκορύφωμα το Ρίο.

Η Έκθεση Brundtland όριζε την «αιεφόρο ανάπτυξη» ως: «Ανάπτυξη που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να εκθέτει σε κίνδυνο τη δυνατότητα των μελλουσών γενεών να αντιμετωπίσουν τις δικές τους ανάγκες». Παρόλο που η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED) δεν «εφεύρε» την έννοια της «αιεφόρου αναπτύξεως», την επαναπροσδιόρισε όμως και την εκλαΐκευσε μ' έναν πρωτότυπο και εμπνευσμένο τρόπο. Ο ορισμός που δόθηκε από την WCED είναι σύντομος, απλός και έχει συμβολική αξία. Είναι αναμφισβήτητα ένας πομπός ερεθισμάτων, ενώ παραμένει ικανοποιητικά ασαφής ώστε να μην απειλεί ευθέως κεκτημένα δικαιώματα. Χωρίς να θέτει εν αμφίβολω την αρχή της «ανάπτυξης» ως μεθόδου για την ικανοποίηση των «αναγκών» των παρούσων γενεών, αναγνωρίζει ότι οι μέλλουσες γενεές έχουν επίσης συμφέροντα, και δικαιώματα ακόμη, αξία προστασίας στο (ακόμη ανθρωποκεντρικό) νέο πρότυπο ανάπτυξης υπό την επωνυμία «αιεφόρος ανάπτυξη».

Δεν είναι απορίας άξιο ότι η έννοια της αιεφόρου αναπτύξεως έτυχε ευρείας υποστηρίξεως εκ μέρους ηγετών τόσο του Βορρά όσο και του Νότου, καθώς και από περιβαλλοντικά και τριτοκοσμικά κινήματα, διεθνείς γραφειοκράτες και πεφωτισμένους

²⁷ Pallemaerts Marc, Διεθνές Δίκαιο Περιβάλλοντος. Από τη Στοκχόλμη στο Ρίο: Επιστροφή στο μέλλον; (στο Οικολογικές τάσεις του Διεθνούς Δικαίου, εκδ. Ι. Σιδέρης, Βιβλ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Μελετών, 1996, σελ. 62).

διοικητές χρηματοδοτικών και οικονομικών ιδρυμάτων και δομών σε καπιταλιστικές και σοσιαλιστικές χώρες. Η αποδοχή αυτή εξηγείται από την επιδέξια ασάφεια με την οποία το νέο παράδειγμα της «αιφόρου αναπτύξεως» καλύπτει τις ευθύνες του καθενός.

Στα νομικά και πολιτικά κείμενα η έκφραση «αιφόρος ανάπτυξη» χρησιμοποιείται σήμερα όλο και περισσότερο ως εναλλακτική ή και εξισούμενη με την ιδέα της «αιφόρου μεγενθύσεως».²⁸

Ήδη το 1987, όταν η κυρία Brundtland, πρωθυπουργός τότε της Νορβηγίας, παρουσίασε της Έκθεσή της στο Διοικητικό Συμβούλιο του UNEP και προσπάθησε να συσπειρώσει τις κυβερνήσεις που αντιπροσωπεύονταν εκεί στην υπόθεση της «αιφόρου αναπτύξεως», δηλώθηκε από την ίδια η πεποίθησή της ότι, κατά την άποψη της Επιτροπής στην οποία είχε προεδρεύσει, η αιφόρος ανάπτυξη δεν ήταν τίποτε άλλο παρά «μια νέα αντίληψη για την οικονομική μεγέθυνση». Ενώ στην ομιλία της και σε μεταγενέστερες δηλώσεις συνέχισε να χρησιμοποιεί τον όρο «αιφόρο ανάπτυξη» με μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι τον όρο «αιφόρος μεγέθυνση», είναι η WCED που φέρει ασφαλώς τη μεγάλη ευθύνη για τον επακόλουθο αυτής της ιδέας σε μια χυδαία μεταμπίηση της ιδεολογίας της οικονομικής μεγέθυνσης και σ' ένα αργοκύλισμα προς την ανάπτυξη.

Η συζήτηση άρχισε πράγματι να εκφυλίζεται στα πολιτικά fora του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών όταν οι ιδεολόγοι της ανάπτυξης και της μεγέθυνσης από το Βορρά και το Νότο άρχισαν να συνειδητοποιούν τις τεράστιες δυνατότητες που πρόσφερε η έννοια της «αιφόρου αναπτύξεως» ως σχήμα που θα μετέγραφε τις παραδοσιακές τους ιδεολογίες και τα κεκτημένα δικαιώματα σε μια νέα, «πράσινη» γλώσσα. Αυτό αντανάκλαται στην αυξανόμενη έμφαση στο εμπόριο, στις χρηματοδοτικές πηγές και σε άλλα οικονομικής φύσεως ενδιαφέροντα κατά τη διαδικασία σύνταξης της ημερήσιας διάταξης της UNCED.

Ως αντικειμενικός σκοπός της Συνδιάσκεψης του Ρίο είχε οριστεί η προαγωγή «της αιφόρου και περιβαλλοντικά ορθής αναπτύξεως σ' όλες τις χώρες». Η απόφαση των συντακτών του προσχεδίου να ορίσουν ότι η ανάπτυξη θα πρέπει να είναι

²⁸ Στην αγγλική γλώσσα ο όρος «αιφόρος» (sustainable) είναι δεκτικός νοηματικών ολισθημάτων, εφόσον η διαφορά ανάμεσα στην «αιφόρο μεγέθυνση» (sustainable growth) και στην «αποδεκτή μεγέθυνση» (sustained growth) είναι μόλις δύο φθόγγοι.

«περιβαλλοντικά ορθή» μοιάζει περιττή. Κατά την άποψη της Επιτροπής Brundtland, άλλωστε, η «αιφόρος ανάπτυξη» ήταν εξ ορισμού περιβαλλοντικά ορθή. Η αιτία αυτού του ξαφνικού πλεονάζοντος όρου καθίσταται φανερή με την αναγνώριση και του υπόλοιπου της αποφάσεως. Πράγματι, η σχετική απόφαση περιέχει αναρίθμητες άμεσες και έμμεσες αναφορές σε μια παραδοσιακή θεώρηση της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης η οποία μόλις και μετά βίας επιδεικνύει κάποιον ψευτοσεβασμό στην ιδέα της «αιφορίας». Έτσι, η απόφαση όχι μόνο «επιβεβαιώνει ότι η προαγωγή της οικονομικής μεγέθυνσης στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι βασική για την αντιμετώπιση προβλημάτων περιβαλλοντικής υποβάθμισης», αλλά και «επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητα ενός υποστηρικτικού διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος που θα είχε ως αποτέλεσμα την αποδεκτή οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη σ' όλες τις χώρες».

Ενώ η Έκθεση Brundtland όριζε ότι η αναβίωση της οικονομικής μεγέθυνσης ήταν απαραίτητη προπάντων στις αναπτυσσόμενες χώρες για να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες των πληθυσμών τους, δεν περιείχε ωστόσο καμία έκκληση για «αποδεκτή οικονομική μεγέθυνση» σ' όλες τις χώρες. Αυτή η σημαντική διαφοροποίηση της Έκθεσης Brundtland εξαλείφθηκε εντελώς στην Απόφαση που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε., καθώς και στα κείμενα που υιοθετήθηκαν στη συνέχεια από την UNCED. Η επίμαχη αυτή αναθεωρητική ερμηνεία της έννοιας της «αιφόρου αναπτύξεως» οδήγησε πολλά φωτισμένα μέλη της διεθνούς κοινότητας στην πρόσθεση του όρου περιβαλλοντικά ορθή», δεδομένου ότι η ιδέα της αιφορίας δεν ενσωμάτωνε πλέον αυτόματα την οικολογική βιωσιμότητα.

Η νέα ιδεολογία της «αιφόρου μεγεθύνσεως» βρήκε την πρώτη νομική της έκφραση στο Βορρά στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία υιοθετήθηκε το Δεκέμβριο του 1991 από τους επικεφαλής κρατών και κυβερνήσεων των κρατών - μελών της Ε.Ο.Κ. στη σύνοδο κορυφής του Μάαστριχτ. Η νέα αυτή Συνθήκη θα ιδρύσει μια νέα Ευρωπαϊκή Ένωση και θα αναδιατυπώσει τους αντικειμενικούς σκοπούς της Ε.Ο.Κ. τροποποιώντας το Άρθρο 2 της Συνθήκης της Ρώμης του 1956.

Η συνθήκη του Μάαστριχτ αναδιατυπώνει τώρα τον αντικειμενικό σκοπό της Κοινότητας ως «μια αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των οικονομικών

δραστηριοτήτων (και) αειφόρο και μη πληθωριστική μεγέθυνση με σεβασμό στο περιβάλλον».

Έτσι η ιδέα της «αειφόρου αναπτύξεως» σφετερίστηκε την ιδέα της «αειφόρου αναπτύξεως» στο Βορρά. Ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση θέτει στον εαυτό της ως αντικειμενικό σκοπό την προαγωγή «της οικονομικής και κοινωνικής προόδου, η οποία είναι ισόρροπη και αειφόρος», το Άρθρο Β της Συνθήκης του Μάαστριχτ²⁹ δεν αναφέρει καν την περιβαλλοντική προστασία ως ένα εκ των ουσιωδών μέσων με τα οποία θα επιτευχθεί ό,τι το ίδιο ονομάζει «αειφόρο πρόοδο».

Απέναντι σ' αυτό το δυσοίωνα ιστορικό διακρίνεται έντονα το πραγματικό νόημα της ανθρωποκεντρικής, προσανατολισμένης στην παραγωγή και τεχνοκρατικής συζήτησης που κατέληξε στη Διακήρυξη του Ρίο. Η «αειφόρος ανάπτυξη» έχει γίνει συνώνυμο της «αειφόρου μεγενθύσεως» όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και σ' ολόκληρο τον κόσμο. Δεν αποκλείεται δε, τελικά, να καταλήξει να σημαίνει λίγο - πολύ το ίδιο με την «αποδεκτή μεγέθυνση».

Απηχώντας την Απόφαση 44/228 της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε., η Αρχή 12 της Διακήρυξης του Ρίο διακηρύσσει ότι: «Τα κράτη πρέπει να συνεργάζονται για την προαγωγή ενός υποστηρικτικού και ανοιχτού διεθνούς οικονομικού συστήματος που θα οδηγήσει όλες τις χώρες στην οικονομική μεγέθυνση και στην αειφόρο ανάπτυξη».

Παρόλο που και η Διακήρυξη της Στοκχόλμης τόνιζε ότι «η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη είναι βασική για την εξασφάλιση ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος ζωής και εργασίας στον άνθρωπο» (Αρχή 8), απαιτούσε «επιταχυνόμενη ανάπτυξη μέσω της μεταφοράς ουσιαστικών ποσοτήτων οικονομικής και τεχνολογικής βοήθειας» (Αρχή 9) και έδινε έμφαση στο ότι «για τις αναπτυσσόμενες χώρες η σταθερότητα των τιμών και τα επαρκή κέρδη από τα είδη πρώτης ανάγκης και από τις πρώτες ύλες είναι ουσιώδη για την περιβαλλοντική διαχείριση» (Αρχή 10), δε χρησιμοποίησε όμως σε

²⁹ Αντιπαράβαλε τη Συνθήκη της Λομέ, του Δεκεμβρίου 1989, ανάμεσα στα κράτη - μέλη της Ε.Ο.Κ. και στις συνεργαζόμενες αναπτυσσόμενες χώρες της Αφρικής, της Καραϊβικής και του Ειρηνικού. Πρόκειται για νομικά δεσμευτικό πολυμερές κείμενο που έτυχε διαπραγματεύσεως ως επακόλουθο της δημοσιεύσεως της Έκθεσης Brundtland. Το κείμενο αυτό περιέχει ένα κεφάλαιο για το περιβάλλον και περιλαμβάνει δεσμεύσεις για την αειφόρο ανάπτυξη. Ωστόσο - πράγμα αδιανόητο τρία χρόνια μετά τη Διακήρυξη του Ρίο -, παραλείπει να αναφερθεί στην οικονομική μεγέθυνση (όπως αναφέρεται στο Pallemarts Marc, οπ. παρ., σελ. 77).

καμία από τις διατάξεις της τον παραδοσιακό όρο «οικονομική μεγέθυνση». Ούτε ο Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση χρησιμοποίησε αυτό τον όρο. Ωστε η Διακήρυξη του Ρίο επανόρθωσε την «παράλειψη».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΜΙΑΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.

1. Η νομική ρύθμιση της προστασίας του περιβάλλοντος από την ΕΟΚ έως την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η προστασία του περιβάλλοντος δεν συνιστούσε αρχικά αντικείμενο, πολιτική ή στόχο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σύμφωνα τουλάχιστον με τις ιδρυτικές συνθήκες³⁰. Οι τελευταίες περιορίζονταν στη δημιουργία ενός οικονομικού πλαισίου συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών, αδιαφορώντας ουσιαστικά για τις κοινωνικές παραμέτρους της ανάπτυξης στην οποία προσέβλεπαν. Η ευαισθητοποίηση, ωστόσο, της κοινής γνώμης και των πολιτικών φορέων σε παγκόσμιο επίπεδο για την ανάγκη αποτροπής των περιβαλλοντικών καταστροφών οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας οικολογικής προβληματικής σε κοινοτικό επίπεδο. Για πρώτη φορά με τη Σύνοδο Κορυφής σε επίπεδο αρχηγών κρατών που έλαβε χώρα στο Παρίσι τον Οκτώβριο του 1972, γίνεται δεκτό ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί κοινοτικό στόχο³¹, ο οποίος θα πρέπει να επιτευχθεί με τη διαμόρφωση ειδικής κοινοτικής πολιτικής. Παρ' όλη την έλλειψη ρητής «συνταγματικής» επιταγής (στη Συνθήκη της Ρώμης), οι αρχηγοί των κρατών μελών ανεγνώρισαν ότι η οικονομική ανάπτυξη την οποία ενθάρρυνε η Κοινότητα - διότι αυτός ήταν ο στόχος της -, έπρεπε να συνδεθεί με τη βελτίωση του επιπέδου και της ποιότητας της ζωής των κατοίκων, όπως επίσης και με την προστασία του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων. Χαρακτηριστικά στην ανακοίνωση αναγνωριζόταν ότι «οικονομική ανάπτυξη δεν είναι αυτοσκοπός».

³⁰ Παναγόπουλος Ι. Θ., Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος, 3ος τόμος, εκδ. Σταμούλης, Πειραιάς 1992.

³¹ Είχε προηγηθεί την ίδια χρονιά η συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το ανθρώπινο περιβάλλον στην Στοκχόλμη και η διακήρυξη αυτής, όπου για πρώτη φορά εκφράστηκαν και από τα τότε κράτη μέλη της ΕΟΚ ανησυχίες για την κατάσταση του περιβάλλοντος στον πλανήτη, και υιοθετήθηκε η οικοανάπτυξη.

Οι αρχηγοί των κρατών υιοθέτησαν μερικές αρχές μιας πολιτικής περιβάλλοντος, όπως: α) η καλύτερη πολιτική περιβάλλοντος είναι η πρόληψη δημιουργίας πηγών μόλυνσης και όχι η καταπολέμηση των βλαπτικών αποτελεσμάτων στη συνέχεια, β) η πολιτική του περιβάλλοντος πρέπει και μπορεί να είναι συμβατή με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, γ) πρέπει να ληφθεί υπόψη το γρηγορότερο δυνατό η επίπτωση κάθε τεχνικής διαδικασίας προγραμματισμού και απόφασης πάνω στο περιβάλλον. Οι αρχηγοί των κρατών προσκάλεσαν την Επιτροπή να επεξεργαστεί μια Κοινοτική πολιτική του περιβάλλοντος. Τα κράτη μέλη υιοθέτησαν στις 22 Νοεμβρίου 1973 το πρώτο πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για το περιβάλλον.³² Η νέα αυτή Κοινοτική πολιτική περιελάμβανε τους ακόλουθους κύριους στόχους οι οποίοι επαναλαμβάνονται και στα μετέπειτα προγράμματα δράσης³³:

- Πρόληψη, μείωση και κατάργηση, στο μέτρο του δυνατού, των μολύνσεων και οχλήσεων.
- Διατήρηση μιας ικανοποιητικής οικολογικής ισορροπίας και επαγρύπνηση για την προστασία της βιόσφαιρας.
- Εξασφάλιση μιας κατάλληλης διαχείρισης των πλουτοπαραγωγικών πηγών και του φυσικού χώρου και λήψη αναγκαίων μέτρων για να μην προκαλεί η εκμετάλλευση των έντονες βλάβες στην οικολογική ισορροπία.
- Προσανατολισμός της ανάπτυξης στις απαιτήσεις της ποιότητας, και ιδίως μέσω της καλυτέρευσης των συνθηκών εργασίας και του πλαισίου ζωής.
- Λήψη περισσότερο υπόψη του περιβάλλοντος στην πολεοδομία και στη χρήση των εδαφών.
- Αναζήτηση με τα Κράτη εκτός Κοινότητας κοινών λύσεων στα περιβαλλοντικά προβλήματα, ιδίως στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών.

Η προστασία του περιβάλλοντος δεν συνιστά μια απλή πολιτική επιλογή. Η ενσωμάτωσή της στο γενικότερο οικονομικό προγραμματισμό και στις άλλες πολιτικές είναι σήμερα μια αναγκαιότητα, μια προτεραιότητα, ακόμα, ίσως, ένας από τους «υπερισχύοντες στόχους» της Κοινότητας. Ήδη το τρίτο πρόγραμμα δράσης της

³² ΕΕ C 112, της 20.12.1973

³³ Το πρώτο πρόγραμμα δράσης (1973 - 1976) ακολούθησε ένα δεύτερο (1977 - 1981), ένα τρίτο (1983 - 1986), ένα τέταρτο πρόγραμμα, εξαετούς διάρκειας (1987 - 1992) και τέλος ένα πέμπτο (1992 - 2000).

Κοινότητας που υιοθετήθηκε στο 1983 (-1986)³⁴ υποχρέωνε τα κράτη μέλη να θεσπίσουν μια προληπτική περιβαλλοντική πολιτική ενσωματώνοντας τις απαιτήσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στον προγραμματισμό και σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες.

Το Μάρτιο του 1985 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενίσχυσε τις παραπάνω δεσμεύσεις και αναγνώρισε τη συμβολή της περιβαλλοντικής πολιτικής στη βελτίωση της οικονομικής ανάπτυξης και στη δημιουργία θέσεων εργασίας που συνιστούν και στόχους της Κοινότητας.³⁵

Η ένταξη του περιβάλλοντος στο πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο συντελείται με την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (Ε.Ε.Π.)³⁶. Από τη στιγμή εκείνη και μέχρι σήμερα το κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο έγινε «δισυπόστατο». Με την Ε.Ε.Π. εισάγεται μεν μια νέα, «αυτόνομη» σύλληψη του περιβάλλοντος ως ανεξάρτητου τμήματος της κοινοτικής δράσης, διατηρείται όμως και η «οικονομιστική» αντιμετώπισή του, σύμφωνα με την οποία η εθνική περιβαλλοντική νομοθεσία πρέπει να τύχει εναρμόνισης με σκοπό την ολοκλήρωση της κοινής αγοράς.³⁷

Ειδικότερα, η Ε.Ε.Π. πρόσθεσε στην Συνθήκη ΕΟΚ τα άρθρα 130Π, 130Ρ και 130Σ. Με τις διατάξεις αυτές, τάσσονται τα αντικείμενα και οι γενικές αρχές της κοινοτικής περιβαλλοντικής δράσης, προσδιορίζονται τα κριτήρια που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τίθενται τα όρια στην εν λόγω δράση. Δύο σημαντικές συνιστώσες του αμιγώς περιβαλλοντικού δικαίου της Κοινότητας χρήζουν ιδιαίτερης μνείας. Αφενός, η αρχή της «ενσωμάτωσης», σύμφωνα με την οποία οι ανάγκες της προστασίας του περιβάλλοντος αποτελούν συνιστώσα των άλλων κοινοτικών πολιτικών. Η ιδέα ότι ένας στόχος, όπως είναι η διασφάλιση της προστασίας του

³⁴ ΕΕ C 46, 17.2.1983, σ.1

³⁵ Πραγματικά πολλά κράτη μέλη δημιούργησαν τα τελευταία χρόνια θέσεις εργασίας είτε άμεσα συνδεδεμένες με τη προστασία του περιβάλλοντος είτε έμμεσα μέσω των βιομηχανιών οι οποίες παρέχουν υπηρεσίες για τη προστασία του περιβάλλοντος, π.χ. κατασκευή και εκμετάλλευση συστημάτων καταπολέμησης της μόλυνσης, ανακύκλωσης των αποβλήτων, καθαρισμού των υδάτων των υπονόμων, ως επίσης και έρευνα πάνω στο περιβάλλον.

³⁶ Η οποία υπεγράφη στις 17 και 28 Φεβρουαρίου 1986.

³⁷ Δελλής Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Περιβάλλον & Δίκαιο, τεύχος 3, Σεπτέμβρης - Δεκέμβρης 1997, σελ. 297.

περιβάλλοντος, υπεισέρχεται σε άλλους τομείς κοινοτικού ενδιαφέροντος και, κατά κάποιον τρόπο, τους «διαβρώνει», έχει πρωταρχική σημασία για την ανάπτυξη πλήρους και ορθολογικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Αφετέρου, η αρχή της «επικουρικότητας», σύμφωνα με την οποία η Κοινότητα δεν διαθέτει το τεκμήριο αρμοδιότητας στην προστασία του περιβάλλοντος, αλλά επεμβαίνει όταν οι περιβαλλοντικές της επιδιώξεις υπηρετούνται με μεγαλύτερη επιτυχία με τη δική της δράση και όχι με εκείνη των κρατών μελών.³⁸

Στο άρθρο 130Π παρ.1 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση μνημονεύονται οι στόχοι της κοινοτικής πολιτικής για το περιβάλλον. Όπως είχε ορίσει και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Δουβλίνου (Ιούνιος 1990) οι στόχοι αυτοί ευρίσκονται σε πλήρη συνάρτηση με την αποδοχή των προτεινόμενων διεθνών μέτρων για την καταπολέμηση των περιφερειακών ή και των παγκόσμιων οικολογικών προβλημάτων³⁹. Η στρατηγική που υιοθετείται προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται ως διττή, αφού προωθεί τόσο μια χρηματοπιστωτική πολιτική όσο και τη δυνατότητα παραγωγής νομοθετικού έργου ικανού να αποτρέψει τις ενδεχόμενες οικολογικές αταξίες.

Η γενικότερη κοινοτική πολιτική κινητοποίηση για την προστασία του περιβάλλοντος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις οικονομικές προτεραιότητες του οργανισμού αυτού. Πράγματι, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα οδηγείται στη διαμόρφωση μιας συνολικής στάσης απέναντι τόσο στην ποιότητα όσο και στη γενική κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος. Στην κατεύθυνση αυτή η Ευρωπαϊκή Κοινότητα λειτουργεί και με τις δύο φύσεις της, δηλ. με την ενιαία (συνεταιρική), καθώς επίσης και με την περιφερειακή.⁴⁰ Πάντως, κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη οι ενδεχόμενες επιπτώσεις της στην κοινή εσωτερική αγορά, τα φαινόμενα εκδήλωσης διασυνοριακής ρύπανσης, την κατανομή των φυσικών πόρων και τη συνοχή των εταίρων.

Οι κοινοτικές δραστηριότητες για την προστασία του περιβάλλοντος εξελίσσονται με βάση τα κριτήρια και τους ποσοτικούς ή ποιοτικούς στόχους που έχουν θεσπισθεί σε

³⁸ Οπ. παρ., σελ. 299.

³⁹ Κορκαβέλος Χ., Η προστασία του περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σελ.

⁴⁰ Γρηγόριου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 55.

συνάρτηση με την εξέλιξη των διεθνών σχέσεων (πολιτικοοικονομική διάσταση, ασφάλεια) που στοχεύουν σε μια πολιτική βιώσιμης ανάπτυξης με καταληκτικό χρονικό σημείο το έτος 2000.

Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, το περιβάλλον εντάχθηκε στον κοινοτικό χώρο δράσης ως αγαθό άξιο «σχετικής» προστασίας, στο πλαίσιο όμως μιας Κοινότητας με αμιγώς οικονομικό χρωματισμό. Το επόμενο βήμα για την ανάδειξη του περιβάλλοντος σε αυτοτελές μέλημα της Κοινότητας συντελέστηκε στη Σύνοδο του Μάαστριχτ. Με τη Σύνοδο αυτή, γίνεται πλέον μνεία της προστασίας του περιβάλλοντος στο πρώτο μέρος της Συνθήκης⁴¹, στα άρθρα 2 και 3, στο τμήμα δηλαδή στο οποίο παρατίθενται οι αρχές και οι σκοποί της Κοινότητας. Επίσης η δράση στον εν λόγω τομέα προάγεται σε κοινοτική «πολιτική». Περαιτέρω, η Συνθήκη του Μάαστριχτ αναδιατύπωσε την αρχή της ενσωμάτωσης, που υπήρχε στο άρθρο 130Π μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, διατηρώντας την στην τελευταία πρόταση της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 130Ρ. Οι διαφορές με το αρχικό κείμενο φανερώνουν την πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη να εντείνει το δεσμευτικό χαρακτήρα της αρχής αυτής. Οι ανάγκες για την προστασία του περιβάλλοντος δεν αποτελούν απλώς «συνιστώσα» των άλλων πολιτικών της Κοινότητας, αλλά «πρέπει να λαμβάνονται υπόψη» κατά τη διαμόρφωση των κοινοτικών πολιτικών. Συρρικνώνεται συνεπώς περισσότερο η ευχέρεια των κοινοτικών οργάνων σε ζητήματα που εμμέσως αφορούν τη διασφάλιση του περιβάλλοντος και απαγορεύεται η θέσπιση βλαπτικών για το τελευταίο ρυθμίσεων. Οι συντάκτες της Συνθήκης του Μάαστριχτ διατήρησαν σε ισχύ τη διάταξη του άρθρου 100Α, καθώς και τη δυνατότητα των μελών να παρεκκλίνουν από τα μέτρα εναρμόνισης με τη θέσπιση ρητρών διασφάλισης για λόγους προστασίας του περιβάλλοντος.

Σε ό,τι αφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση η στροφή προς τη βιώσιμη ανάπτυξη έχει συντελεστεί: α) με το Άρθρο (β) των Κοινών Διατάξεων της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το οποίο ρητώς ορίζει ότι η Ένωση έχει ως σκοπό, «να προωθήσει ισορροπία και βιώσιμη οικονομική και κοινωνική πρόοδο», β) με το άρθρο 2 των Αρχών της ίδιας Συνθήκης που επαναλαμβάνει ότι η Κοινότητα θα προωθήσει στο χώρο της ισόρροπη και αρμονική ανάπτυξη σεβόμενη το περιβάλλον, γ) με το άρθρο 130Ρ της ίδιας Συνθήκης, που ορίζει ότι οι απαιτήσεις περιβαλλοντικής

προστασίας πρέπει να ενσωματώνονται στον καθορισμό και στην εκτέλεση των πολιτικών της Κοινότητας και δ) με το άρθρο 130υ που ορίζει ότι η κοινοτική πολιτική οικονομικής συνεργασίας με τις αναπτυσσόμενες χώρες θα ευνοεί τη βιώσιμη οικονομική και κοινωνική πολιτική των χωρών αυτών. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ έχει κυρωθεί με τον ν. 2077/7.8.1992 (ΦΕΚ 136) και επομένως οι ανωτέρω διατάξεις αποτελούν και εσωτερικό ελληνικό δίκαιο με υπερνομοθετική ισχύ. Στην νομολογία των δικαστηρίων ο θεμελιώδης κανόνας της βιώσιμης ανάπτυξης έγινε δεκτός για πρώτη φορά με την υπ' αριθ. 53/1993 απόφαση του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, ερμηνεύοντας το άρθρο 24 του Συντάγματος, υπό το φως της Agenda 21.⁴²

Η σχεδίαση της βιώσιμης ανάπτυξης συνοδεύεται, λοιπόν, από προγραμματισμό εκτελέσεως. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, προσάρμοσε ήδη την καταστατική της Συνθήκη με τις διατάξεις του Μάαστριχτ και το 5ο Πρόγραμμα Δράσης, με τίτλο «Στόχος η αειφορία», και μετέχει στους μηχανισμούς εκτελέσεως. Ο όρος «αειφορία», όπως χρησιμοποιείται στο πρόγραμμα, δηλώνει μια πολιτική και μια στρατηγική για μια συνεχή οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη που δεν οδηγεί σε καταστροφή του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, από τους οποίους εξαρτώνται οι ανθρώπινες δραστηριότητες.⁴³ Στην έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, με τίτλο «Το κοινό μας Μέλλον»⁴⁴ (1989), η αειφόρος ανάπτυξη ορίζεται ως «η ανάπτυξη η οποία καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες»⁴⁵. Η ανάπτυξη

⁴¹ Η οποία υπεγράφη στις 7 Φεβρουαρίου 1992.

⁴² Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 290.

⁴³ «Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη», ΕΕ C 138, 17/5/93.

⁴⁴ Πρόκειται για την «Έκθεση Brundtland» όπως είναι ευρύτερα γνωστή από την Πρόεδρο της Επιτροπής Dr Gro Harlem Brundtland.

⁴⁵ Σε σχέση με την απόδοση του όρου «sustainable development» στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν αρκετά προβλήματα και μάλιστα υπάρχει ένας ευρύς κατάλογος με διάφορες μεταφραστικές εκδοχές που παρουσιάζουν μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα, κατά περίπτωση. Αναφέρονται ενδεικτικά οι όροι: αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, διαρκής ανάπτυξη, βιώσιμη ανάπτυξη, διατηρήσιμη ανάπτυξη, αέναη ανάπτυξη, αειφόρος ανάπτυξη.

αυτή συνεπάγεται τη διατήρηση της γενικής ισορροπίας και την αξιοποίηση των αποθεμάτων φυσικού κεφαλαίου, τον επαναπροσδιορισμό των βραχυπρόθεσμων, μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων κριτηρίων και εργαλείων αξιολόγησης κόστους/ωφέλους έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα, στις πρακτικές κατανάλωσης και προστασίας, καθώς και στην ισοδύναμη κατανομή και χρησιμοποίηση των πόρων μεταξύ των κρατών και περιφερειών του πλανήτη.⁴⁶

Στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (Οκτώβριος 1997), η οποία αποτελεί αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ενσωματώνεται πλήρως η αρχή της αειφορίας και η παγκόσμια περιβαλλοντική ευθύνη της Κοινότητας. Συγκεκριμένα, η υπάρχουσα έβδομη παράγραφος του προοιμίου της ΣΣΕ αντικαθίσταται από το ακόλουθο κείμενο: «Αποφασισμένοι να προωθήσουν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των λαών τους, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης και στα πλαίσια της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς και μιας ενισχυμένης συνοχής, όπως επίσης και της προστασίας του περιβάλλοντος, ...»⁴⁷. Τροποποίηση επιδέχθηκε και το άρθρο Β της ΣΣΕ όπου: «Η Ένωση θέτει ως στόχους: - να προωθήσει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο και ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και να επιτύχει ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη, ιδίως με τη δημιουργία ενός χώρου χωρίς εσωτερικά σύνορα, ...».⁴⁸

Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ⁴⁹ επήλθαν κάποιες μεταβολές στους διάφορους κλάδους του κοινοτικού δικαίου. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι επαναλαμβάνονται απλά, σχεδόν στο σύνολό τους, οι διατάξεις των αρχών 100Α, 130Ρ, 130Σ, και 130Τ της Συνθήκης του Μάαστριχτ, αλλάζοντας απλώς η αρίθμηση⁵⁰. Στην πραγματικότητα, όμως, προωθείται η ιδέα περιβάλλοντος ως εννόμου αγαθού με αυτόνομη υπόσταση

⁴⁶ Γρηγορίου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 37.

⁴⁷ Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 1997.

⁴⁸ Στο ίδιο.

⁴⁹ Η οποία υπεγράφη στις 2 Οκτωβρίου 1997 στην ομώνυμη πόλη της Ολλανδίας.

⁵⁰ Στην ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, μετά και τις τελευταίες αλλαγές που επήλθαν στο Άμστερνταμ, το κείμενο του άρθρου 100Α της Συνθήκης του Μάαστριχτ περιλαμβάνεται τροποποιημένο στο νέο άρθρο 95, ενώ τα άρθρα 130Ρ, 130Σ και 130Τ της Συνθήκης του Μάαστριχτ υπέστησαν φραστικές μεταβολές και αριθμούνται πλέον ως άρθρα 174, 175 και 176 του νέου κειμένου. Βλ. Συνθήκη Άμστερνταμ, σελ. 89.

στο κοινοτικό σύστημα, σε βάρος της κλασσικής θεώρησης, σύμφωνα με την οποία η περιβαλλοντική προστασία αποτελεί απλώς μια από τις πολλές συνιστώσες της κοινοτικής πολιτικής.

Η ανάπτυξη κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής που είχε προβλεφθεί ήδη με τη Συνθήκη του Μάαστριχ, δεν κατοχυρωνόταν αυτοτελώς, αλλά ως παράγοντας προσδιορισμού και οριοθέτησης του απώτερου στόχου της «ανάπτυξης»⁵¹. Αν και δεν γίνεται ρητά λόγος για «οικονομική» ανάπτυξη, ωστόσο ο χαρακτηρισμός αυτός συνεπάγεται νοηματικά από το υπόλοιπο περιεχόμενο του συγκεκριμένου άρθρου. Υπό το πρίσμα αυτό, οι διατάξεις των άρθρων 130Ρ, 130Σ και 130Τ, παρά το ότι φαινομενικά καταπιάνονται με την προστασία του περιβάλλοντος και μόνο, δεν μπορούν να απαγκιστρωθούν πλήρως από τον οικονομικό χαρακτήρα των υπόλοιπων διατάξεων της Συνθήκης του Μάαστριχ.

Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, ο συντακτικός κοινοτικός νομοθέτης παρουσιάζεται αποφασισμένος να χειραφετήσει - τουλάχιστον σε επίπεδο αρχών - την προστασία του περιβάλλοντος από οικονομικές και εμπορικές επιδιώξεις. Η αποστολή της Κοινότητας δεν περιορίζεται πλέον στην (οικονομική) ανάπτυξη αλλά περιλαμβάνει ισότιμα και μη οικονομικούς στόχους, μεταξύ των οποίων είναι η προαγωγή του υψηλού επιπέδου προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος⁵². Ιδιαίτερα ενδιαφέρων είναι στο σημείο αυτό ο καθορισμός της αποστολής της Κοινότητας μέσα από το άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΚ πριν και μετά τη Διάσκεψη του Άμστερνταμ. Τα κείμενα της Συνθήκης του Μάαστριχ και εκείνης του Άμστερνταμ ταυτίζονται μεν στο μεγαλύτερο μέρος τους, διαφέρουν όμως στο σημείο στο οποίο αναφέρονται στο περιβάλλον. Ενώ μετά το Μάαστριχ γινόταν λόγος για «σεβάμενη το περιβάλλον ανάπτυξη», στο Άμστερνταμ αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά ότι η Κοινότητα έχει αυτόνομη αποστολή να προάγει «υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος»⁵³. Η διατύπωση αυτή παραπέμπει στα

⁵¹ Το άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΚ, όπως τροποποιήθηκε στο Μάαστριχ, ανέφερε ότι «η Κοινότητα έχει ως αποστολή ... να προάγει μια σταθερή και διαρκή, μη πληθωριστική και σεβόμενη το περιβάλλον ανάπτυξη».

⁵² Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 301.

⁵³ Στο ίδιο.

Συντάγματα των κρατών μελών στα οποία η προστασία του περιβάλλοντος έχει αναχθεί σε κοινωνικό δικαίωμα.

Από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας του κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος κατέστη φανερή η ανάγκη προώθησης της προστασίας του περιβάλλοντος μέσα από την εκτίμηση των περιβαλλοντικών αναγκών κατά την άσκηση άλλων πολιτικών της Κοινότητας. Η ιδέα της ενσωμάτωσης της «οικολογικής» παραμέτρου στη γενικότερη κοινοτική δράση ήταν απλώς μία ευχή στην Ε.Ε.Π., την οποία μετέτρεψε σε δεσμευτικό κανόνα η Σύνοδος του Μάαστριχτ⁵⁴. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, όμως, ανύψωσε την ενσωμάτωση σε θεμελιώδη κοινοτική αρχή. Η υποχρέωση αυτή μεταφέρεται από το άρθρο 130P στο πρώτο μέρος της Συνθήκης ΕΚ και στο άρθρο 6(3γ) αυτής, διατυπώνεται δε ως εξής: «οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον κανονισμό και την εφαρμογή των κοινοτικών πολιτικών και δράσεων ...».⁵⁵ Με την προαγωγή της αρχής της ενσωμάτωσης στις ανώτατες βαθμίδες της πυραμίδας των κανόνων δικαίου, η προστασία του περιβάλλοντος καθίσταται όχι μόνο επαρκής αλλά και αναγκαία βάση της κοινοτικής δράσης.

Στη Συνθήκη του Μάαστριχτ στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 130P ρήτρα αναφέρεται ότι «πολιτική της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας ...». Η ποιοτική αυτή παράμετρος της κοινοτικής δράσης αφορά στην εκπόνηση κανόνων κοινοτικού δικαίου από το Συμβούλιο, το οποίο κατέχει την αποφασιστική αρμοδιότητα στον τομέα αυτό. Ενδιαφέρει όμως και την δράση των κοινοτικών οργάνων, όπως π.χ. τις ενέργειες της Επιτροπής με τις οποίες προωθείται η χρηματοδότηση συγκεκριμένων έργων τα οποία συνιστούν επέμβαση στο περιβάλλον. Δύσκολα, πάντως, θα μπορούσαν να αντληθούν συγκεκριμένες έννομες συνέπειες από τη διάταξη αυτή της Συνθήκης, ώστε να καταστεί η τελευταία στοιχείο του δικαστικού

⁵⁴ Η τελευταία πρόταση της παρ. 2 του άρθρου 130P της Συνθήκης του Μάαστριχτ ορίζει σαφώς ότι «οι ανάγκες στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στον καθορισμό και την εφαρμογή των άλλων πολιτικών της Κοινότητας».

⁵⁵ Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ε.Κ., Λουξεμβούργο 1997.

ελέγχου της κανονιστικής παραγωγής του Συμβουλίου ή των ειδικών αποφάσεων χρηματοδότησης που λαμβάνει η Επιτροπή.⁵⁶

Η διαπίστωση αυτή, περί του μη δεσμευτικού χαρακτήρα της «ποιοτικής ρήτηρας» ως προς την προστασία του περιβάλλοντος, μπορεί να τεθεί σε αμφισβήτηση μετά τις αλλαγές που εισήγαγε η Διάσκεψη του Άμστερνταμ. Η αναφορά της ανάγκης επιδίωξης υψηλού επιπέδου προστασίας μεταφέρεται πλέον στο πρώτο μέρος και στο άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΚ. Από τη διάταξη αυτή συνεπάγεται, πρώτον, ότι το αγαθό του περιβάλλοντος είναι συνυφασμένο και άρρηκτα δεμένο με την ποιοτική του προστασία και δεύτερον, ότι η υποχρέωση διασφάλισης «υψηλής» προστασίας προάγεται σε θεμελιώδη αρχή του κοινοτικού δικαίου.⁵⁷

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα αποτελεί μια θεσμική οντότητα της οποίας τα κράτη μέλη εμφανίζονται ως άμεσα ενδιαφερόμενα για το σχεδιασμό μιας κοινής περιβαλλοντικής πολιτικής, προσανατολισμένης σε δύο κατευθύνσεις⁵⁸. Πρώτον, στη διαμόρφωση ενός νομικού πλαισίου ικανού να προστατεύσει την ενδοκοινοτική οικολογική ισορροπία. Δεύτερον, στην ανάδειξη της ανάγκης σεβασμού του φυσικού περιβάλλοντος σε θεμελιώδες στοιχείο για την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και των αναπτυσσόμενων χωρών.

Κάτω από τις συνθήκες που συνθέτουν το σημερινό διεθνές θεσμικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος και βελτίωσης της ποιότητας των συνιστωσών του αναπτυξιακού φαινομένου, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα θεωρεί ως σημαντικότερα δύο περιβαλλοντικά προβλήματα: τις κλιματικές αλλαγές και τη βιολογική ποικιλότητα. Ως προς τις κλιματικές αλλαγές, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα προτείνει για τη δεκαετία 1900 - 2000 σταθεροποίηση των τιμών του εκπεμπόμενου διοξειδίου του άνθρακα στο όριο του 1900 και στη συνέχεια μείωση. Η στρατηγική αυτή, που προβλέπει ισομερή ευθύνη για όλα τα υπαίτια μέρη, δεν θα επιτρέψει και την εκδήλωση φαινομένων έντονων κλιματικών μεταβολών, με συνέπεια την άνοδο της θερμοκρασίας. Επίσης, θα δοθεί η

⁵⁶ Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 303.

⁵⁷ Όντως διαφέρει η διατύπωση σύμφωνα με την οποία η κοινοτική πολιτική απλώς «αποβλέπει» σε υψηλό επίπεδο προστασίας, η οποία υπήρχε στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, από εκείνη του Άμστερνταμ, σύμφωνα με την οποία η επίτευξη του επιπέδου αυτού συνιστά «αποστολή» της Κοινότητας.

⁵⁸ Γρηγορίου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 54.

δυνατότητα να προβλεφθούν μεγάλες χρονικές περιόδους ώστε να καταστεί δυνατή η προσαρμογή των οικοσυστημάτων στη νέα περιβαλλοντική πραγματικότητα.

Έτσι, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα τάσσεται υπέρ όχι μόνο της συναρμολόγησης της σχετικής σύμβασης - πλαισίου, αλλά και της υιοθέτησης συμπληρωματικών πρωτοκόλλων, που θα προσδιορίζουν τους ακριβείς στόχους μιας τέτοιας πολιτικής,⁵⁹ καθώς επίσης και τις ειδικές δεσμεύσεις προς αποτροπή εκδήλωσης φαινομένων ατμοσφαιρικής ρύπανσης και καταστροφής του δασικού πλούτου.

Με τη Συνθήκη για τη βιολογική ποικιλότητα η Ευρωπαϊκή Κοινότητα συμμερίζεται την ανάγκη προστασίας της βιολογικής ποικιλότητας. Ειδικότερα, κρίνεται ως αναγκαία η προστασία της γενετικής ποικιλίας όλων των ειδών, της ποικιλίας των διαφόρων οικογενειών στις οποίες ανήκουν αυτά τα είδη, καθώς και της ποικιλίας των οικοσυστημάτων. Έτσι, αποτρέπεται η μείωση της βιολογικής ποικιλίας, αφού προτείνονται λύσεις για τα προβλήματα των οικοσυστημάτων και των οικοτόπων.⁶⁰

Η εμπλοκή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για τη δημιουργία αποτελεσματικού διεθνούς μηχανισμού προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος καταδεικνύει και τη βούληση της για αντιμετώπιση της γενικής οικολογικής υποβάθμισης, εκλογικευμένη κτήση των παγκόσμιων φυσικών πόρων και σταθερή βελτίωση της ποιότητας ζωής. Οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης πάσχουν από την κακή διαχείριση, που οφείλεται στη συνεχιζόμενη παρουσία ενός κεντρικού ανεπαρκούς σχεδιασμού, αλλά και στην απουσία του ευαισθητοποιημένου πολίτη. Οι αναπτυσσόμενες χώρες είναι θύματα της σοβαρής υποβάθμισης των εδαφών τους, της απερίημωσης, της καταστροφής των οικοτόπων, της υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, της μείωσης των χερσαίων υδάτινων πόρων και της γενικότερης υποβάθμισης των συνθηκών διαβίωσης. Το αρνητικό αυτό κλίμα ενισχύεται από τη δημογραφική έξαρση, τη φτώχεια, την απελπιστική οικονομική κατάσταση, την παντελή έλλειψη νομοθετικού και θεσμικού μηχανισμού για την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς και από την ανεπάρκεια υλικού και ανθρώπινου δυναμικού.

⁵⁹ Γρηγόριου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 68.

⁶⁰ Κύρια είναι η μέριμνα για τον έλεγχο των βιογενετικών πόρων και για την αποτροπή κινδύνων οφειλομένων στην βιοτεχνολογία και στην αποδόσωση των τροπικών και υποτροπικών ζωνών.

Η εφαρμογή μιας συνεκτικής και αποτελεσματικής πολιτικής μεταξύ των δύο πλευρών - ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών - κυρίως στον χρηματοδοτικό και θεσμικό τομέα, θα συμβάλλει σε μια αναβαθμισμένη επιστημονική και τεχνολογική συνεργασία, αλλά και σε μια ουσιαστική βελτίωση όλων των ενδογενών τεχνικών ικανοτήτων του υποβαθμισμένου Τρίτου Κόσμου ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει ισότιμα και θετικά στα πλαίσια της διαδικασίας του αναπτυξιακού φαινομένου.⁶¹

⁶¹ Γρηγόριου Η. Π. - Σαμιώτης Δ. Γ. - Τσάλτας Ι. Γ., οπ. παρ., σελ. 69.

2. Επιλεγμένοι τομείς παρέμβασης για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης.

Το 5ο Πρόγραμμα Δράσης φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα πραγματικό σημείο καμπής στην περιβαλλοντική πολιτική της Ε.Ε. Στόχος του είναι να παράσχει μια νέα προσέγγιση των προβλημάτων του περιβάλλοντος και της οικονομικής ανάπτυξης και να επιτύχει την κινητοποίηση ευρύτατου φάσματος πολιτικών και επιχειρηματικών παραγόντων, καθώς και τη συμμετοχή του κοινού, ως συνόλου πολιτών και ως καταναλωτών, για την επιτυχή εφαρμογή του.

Ιδιαίτερα δραματική, ρεαλιστική και επίκαιρη είναι η προειδοποίηση που απευθύνει μέσα από τις σελίδες του το 5ο Πρόγραμμα Δράσης: «Εάν αγνοηθεί η πρόκληση αυτή (την οποία αντιπροσωπεύει το πρόγραμμα), το αποτέλεσμα δε θα είναι μόνο καταστροφικό για την παρούσα γενεά, αλλά θα αποτελέσει σοβαρή αρνητική υποθήκη και για τις μελλοντικές γενεές».⁶²

Σύμφωνα πάντα με το 5ο Πρόγραμμα Δράσης, η αειφόρος ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι: «εξασφαλίζει τη διατήρηση της συνολικής ποιότητας της ζωής, εξασφαλίζει τη διαρκή αξιοποίηση των φυσικών πόρων, αποφεύγει την πρόκληση μόνιμων περιβαλλοντικών ζημιών».

Βασικές κατευθύνσεις που υιοθετούνται από το πρόγραμμα για την υλοποίηση της αειφόρου ανάπτυξης είναι οι εξής:

- «- δεδομένου ότι το απόθεμα πρώτων υλών είναι περιορισμένο, η ροή υλικών στα διάφορα στάδια κατεργασίας, κατανάλωσης και χρήσης πρέπει να γίνεται κατά τρόπον ώστε να διευκολύνεται ή να ενθαρρύνεται η επαναχρησιμοποίηση ή η ανακύκλωση για να αποφευχθεί η σπατάλη και η εξάντληση του αποθέματος φυσικού κεφαλαίου,
- η παραγωγή και η κατανάλωση ενέργειας πρέπει να εξορθολογιστεί, και
- τα πρότυπα κατανάλωσης και κοινωνικής συμπεριφοράς πρέπει να αλλάξουν».

Ο απώτερος στόχος της στρατηγικής που υιοθετεί το πρόγραμμα είναι «η αλλαγή των αναπτυξιακών σχημάτων στην Κοινότητα ώστε τελικά να ακολουθηθεί ο δρόμος που οδηγεί στην αειφόρο ανάπτυξη. Αυτό συνεπάγεται μεταξύ άλλων ότι: α) πρέπει να αναγνωρισθεί ότι η συνέχιση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και η

⁶² «Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη», ΕΕ C 138, 17.5.93 (όπως αναφέρεται στο Κορκοβέλος Χρ., οπ. παρ., σελ. 111).

περαιτέρω οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη εξαρτώνται από την ποιότητα του περιβάλλοντος και των φυσικών του πόρων, καθώς και από την ικανοποιητική τους προστασία, β) τα πρότυπα συμπεριφοράς των πολιτών της Κοινότητας πρέπει να ανταποκρίνονται στην διαπίστωση ότι οι φυσικοί πόροι είναι πεπερασμένοι και ότι η κατανάλωση και η χρήση των πόρων αυτών από ένα άτομο δεν πρέπει να γίνεται σε βάρος ενός άλλου, όπως και η κατανάλωση των πόρων από μια γενιά δεν πρέπει να γίνεται εις βάρος των επομένων».⁶³

Στα πλαίσια του 5ου Προγράμματος Δράσης για το περιβάλλον ειδική προσοχή έχει δοθεί σε πέντε τομείς παρεμβάσεως: στη βιομηχανία, την ενέργεια, τις μεταφορές, τη γεωργία και τον τουρισμό. Αυτοί είναι οι τομείς στους οποίους η Κοινότητα θα ήταν σε θέση να παίξει ιδιαίτερο ρόλο και όπου η κοινοτική προσέγγιση είναι το επίπεδο στο οποίο τα προβλήματα, τα οποία προκαλούν ή αντιμετωπίζουν οι τομείς αυτοί, είναι δυνατόν να επιλυθούν αποτελεσματικότερα (αρχή επικουρικότητας).⁶⁴ Έχουν επίσης επιλεγεί λόγω των ιδιαίτερα σημαντικών επιπτώσεων τις οποίες έχουν ή θα ήταν δυνατόν να έχουν στο σύνολο του περιβάλλοντος και λόγω του γεγονότος ότι από τη φύση τους ο ρόλος τους θα είναι σημαντικός στην προσπάθεια να επιτευχθεί η αειφόρος ανάπτυξη. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης των τομέων παρέμβασης είναι ότι δεν αποβλέπει μόνο στην προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και στο όφελος και την αειφορία των ίδιων των τομέων αυτών.⁶⁵

Η επιλεγείσα ανά τομέα στρατηγική, η οποία καθορίζει αντίστοιχα τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των ενδιαφερομένων φορέων και πολιτών παρουσιάζεται ειδικότερα ως εξής:

⁶³ Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. 114.

⁶⁴ Σύμφωνα με τη συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (άρθρο 3β) η Κοινότητα αναλαμβάνει δράση με βάση την αρχή της επικουρικότητας μόνο εάν και εφόσον οι στόχοι της προτεινόμενης δράσης δεν είναι δυνατόν να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη και επομένως, λόγω της κλίμακας ή των επιπτώσεών της, μπορούν να υλοποιηθούν καλύτερα από την Κοινότητα.

⁶⁵ Η επιλογή των τομέων αυτών δεν σημαίνει ότι παραμελούνται οι άλλοι τομείς - όλες οι δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις καλούνται να αναλάβουν την ευθύνη που τους ανήκει για την υλοποίηση της νέας στρατηγικής και για τη συνολική εφαρμογή του προγράμματος.

α. Βιομηχανία:

Ενώ τα προηγούμενα περιβαλλοντικά μέτρα είχαν την τάση να έχουν κανονιστικό χαρακτήρα με έμφαση στις απαγορεύσεις, η νέα στρατηγική τείνει περισσότερο προς την κατεύθυνση της συνεργασίας. Αυτό αντανακλά την αυξανόμενη κατανόηση εκ μέρους της βιομηχανίας και του επιχειρηματικού κόσμου του γεγονότος ότι η βιομηχανία δεν συνιστά μόνο μέρος του (περιβαλλοντικού) προβλήματος αλλά ότι αποτελεί και τη βάση για την επίλυσή του.⁶⁶ Η νέα προσέγγιση συνεπάγεται ιδίως ενδυνάμωση του διαλόγου μεταξύ του κράτους, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εκπροσώπων της βιομηχανίας και την ενθάρρυνση, υπό τις κατάλληλες περιστάσεις, αποδεσμευτικών συμφωνιών και άλλων μορφών αυτοπεριορισμού. Πάντως η δράση της Κοινότητας είναι και θα εξακολουθήσει να είναι σημαντικός παράγοντας κατά των στρεβλώσεων του ανταγωνισμού, καθώς και στη διαφύλαξη του ενιαίου χαρακτήρα της εσωτερικής αγοράς.

Οι τρεις στυλοβάτες της σχέσης περιβάλλοντος και βιομηχανίας θα είναι: α) βελτιωμένη διαχείριση των πόρων για να επιτευχθεί τόσο η ορθολογική χρήση των πόρων, όσο και η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, β) χρήση των πληροφοριών για να έχει ο καταναλωτής καλύτερη δυνατότητα επιλογής και να αποκτήσει το κοινό μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις βιομηχανικές δραστηριότητες και τους ελέγχους, καθώς και στην ποιότητα των προϊόντων, γ) τα κοινοτικά πρότυπα για τις παραγωγικές διαδικασίες και τα προϊόντα⁶⁷. Στα μέτρα με τα οποία θα διασφαλίζεται η αειφόρος ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα θα λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη η θέση των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και η ανταγωνιστικότητα σε διεθνή κλίμακα.

⁶⁶ Το Πρόγραμμα επιχειρεί μια διπλή προσέγγιση η οποία συνίσταται αφενός στην εφαρμογή αυστηρών περιβαλλοντικών προτύπων, αφετέρου στην παροχή κινήτρων για την αύξηση της αποδοτικότητας σ' όλα τα στάδια της αλληλουχίας: «έρευνα - παραγωγή - εμπορία - χρήση - διάθεση», στις βιομηχανίες και τα βιομηχανικά προϊόντα που ενδέχεται να έχουν επιπτώσεις στους περιβαλλοντικούς πόρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. 117.

⁶⁷ Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η Αειφορία», Η Νομοθεσία της Ε.Ε. για το περιβάλλον, τόμος 1, Γενική Πολιτική, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γεν. Διεύθυνση ΧΙ, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1995, σελ.144.

Σε μια αυτοσυντηρούμενη και αποδοτική οικονομία η ελαχιστοποίηση των απωλειών και οι βιομηχανίες ανακύκλωσης θα αντικαταστήσουν σε μεγάλο βαθμό την αποκομιδή των σκουπιδιών και τις σημερινές εταιρίες απόθεσής τους⁶⁸. Η κοινωνία της μιας χρήσης χρησιμοποιεί τόση πολλή ενέργεια, εκπέμπει τόσο πολύ άνθρακα και παράγει τόση πολλή ατμοσφαιρική ρύπανση, όξινη βροχή, μόλυνση των υδάτων, τοξικά απόβλητα και σκουπίδια, που στραγγαλίζει τον ίδιο της τον εαυτό. Οι βιομηχανίες αξιοποίησης των πρώτων υλών κατατάσσονται στις πλέον ενεργοβόρες δραστηριότητες. Η χρήση πρώτων υλών έχει φτάσει σε υψηλό επίπεδο στις βιομηχανικές χώρες λόγω των οικονομικών όρων λειτουργίας της αγοράς που κρατούν χαμηλά τις τιμές και, το κυριότερο, δεν συνυπολογίζουν το περιβαλλοντικό κόστος εξόρυξης και επεξεργασίας.⁶⁹

Η προσαρμογή της βιομηχανίας πρώτων υλών στην αειφορική προοπτική απαιτεί τη δημιουργία μιας οικονομίας που θα παράγει λιγότερα απορρίμματα και θα λειτουργεί με λιγότερες εισροές παρθένων πρώτων υλών. Η απόρριψη των άχρηστων υλικών σημαίνει όχι μόνο σπατάλη υλικών αλλά και της ενέργειας που εμπεριέχεται σ' αυτά. Για το ξεπέρασμα των παραδοσιακών τρόπων διάθεσης των απορριμμάτων απαιτείται η δρομολόγηση σοβαρών κυβερνητικών επιλογών, με επενδύσεις στους τομείς δευτερογενούς επεξεργασίας των υλικών, ενθάρρυνση λιγότερο δαπανηρών σε πρώτες ύλες καταναλωτικών προτύπων, σχεδιασμό ανάλογων προϊόντων και ανάπτυξη αγορών για ανακυκλωμένα υλικά.

β. Ενέργεια:

Η ενεργειακή πολιτική αποτελεί βασικό παράγοντα για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης. Μολονότι ο ενεργειακός τομέας της Κοινότητας παρουσιάζει σταθερή πρόοδο όσον αφορά την αντιμετώπιση των τοπικών και των περιφερειακών περιβαλλοντικών προβλημάτων, όπως είναι η οξίνιση, τα γενικά προβλήματα αποκτούν

⁶⁸ Μπράουν Λ. - Φλαβίν Κ. - Πόστελ Σ., Οικολογική Κρίση και Βιώσιμη Κοινωνία, Εναλλακτικές Εκδόσεις «Κομμούνα», Οικολογική Σκέψη 4, 1991, σελ. 89.

⁶⁹ Παραλίκας Α., Προς μια βιώσιμη οικονομία των πρώτων υλών, Νέα Οικολογία, τεύχος 143, Σεπτέμβρης 1996, Αθήνα, σελ. 40.

καθημερινά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία. Η πρόκληση για την ανθρωπότητα στο μέλλον θα είναι να εξασφαλίσει ότι η οικονομική ανάπτυξη, ο αποτελεσματικός και ασφαλής εφοδιασμός σε ενέργεια και το καθαρό περιβάλλον είναι στόχοι συμβατοί μεταξύ τους.

Η επίτευξη αυτής της ισορροπίας απαιτεί στρατηγική προοπτική που να εκτείνεται πέρα από τη χρονική περίοδο την οποία καλύπτει το παρόν πρόγραμμα. Τα βασικά στοιχεία της στρατηγικής αυτής μέχρι το 2000 θα πρέπει να είναι η βελτίωση της ενεργειακής αποδοτικότητας και η ανάπτυξη στρατηγικών τεχνολογικών προγραμμάτων για τη στροφή προς ενεργειακά σχήματα μικρότερης κατανάλωσης άνθρακα και, ιδιαίτερα, προγραμμάτων για τις ανανεώσιμες μορφές ενέργειας.⁷⁰

Πρώτη θέση στις προβλέψεις για το 2000 έχει η εκμετάλλευση της ηλιακής ενέργειας. Χάρης στην αφθονία του ηλιόφωτος, η άμεση μετατροπή της ηλιακής ενέργειας θα αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο ενός αυτοσυντηρούμενου παγκόσμιου ενεργειακού συστήματος⁷¹. Τα Ενεργητικά Ηλιακά Συστήματα μετατρέπουν την ηλιακή ενέργεια σε θερμότητα. Η συλλογή, αποθήκευση και διανομή της γίνεται με μηχανικά μέσα (συλλέκτης, δεξαμενή αποθήκευσης, αντλίες, σωληνώσεις, συστήματα ελέγχου κ.λ.π.) Η χρήση των Ε.Η.Σ. συνεπάγεται, πέρα από την εξοικονόμηση ενέργειας και σημαντική βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος. Με βάση ότι 1 m² συλλέκτη μπορεί να εξοικονομήσει περίπου 500 KWh το χρόνο, είναι φανερό ότι η χρήση Ε.Η.Σ. συμβάλλει αποφασιστικά στη μείωση του CO₂ και των άλλων ρύπων.⁷²

Τα φωτοβολταϊκά συστήματα είναι τεχνολογία ημιαγωγών η οποία μετατρέπει απευθείας το ηλιακό φως σε ηλεκτρισμό χωρίς να χρησιμοποιεί τη μηχανική διαδικασία που περιλαμβάνεται στην ηλιακή θερμική μετατροπή. Το κύριο προτέρημά τους είναι η δυνατότητα πολλαπλών χρήσεών τους. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν όχι μόνο σε μεγάλες ηλεκτρικές εγκαταστάσεις αλλά και σε μικρές αντλίες νερού και σε τοπικά δίκτυα επικοινωνίας. Η μείωση της τιμής τους θα κάνει ανταγωνιστική τη χρήση τους και

⁷⁰ Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητα σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η Αειφορία», οπ. παρ., σελ. 144.

⁷¹ Μπράουν Λ. - Φλαβίν Κ. - Πόστελ Σ., οπ. παρ., σελ. 77.

⁷² Σημαντώνη Μ., Ενέργεια - Καύσιμα - Φυσικό Αέριο, Ετήσια ειδική έκδοση με τη συνεργασία του επιτελείου της εφημερίδας «Κέρδος», Μάρτιος 1998, σελ. 33.

μέσω αυτής της τεχνολογίας τα χωρία του Τρίτου Κόσμου θα μπορέσουν να εξηλεκτρισθούν, δεδομένου ότι τα φωτοβολαϊκά μπορούν να παράγονται από τοπικές βιομηχανίες.⁷³

Η αιολική ενέργεια έχει ήδη φθάσει σε υψηλές αποδόσεις, διότι μετατρέπεται εύκολα σε ηλεκτρισμό, αλλά τα προβλήματα αποθήκευσης, καθώς και η χαμηλή μέχρι σήμερα τιμή των ορυκτών καυσίμων δημιουργούν εμπόδια στις εφαρμογές της.⁷⁴

Η γεωθερμική ενέργεια χρησιμοποιεί την τεράστια δεξαμενή θερμότητας η οποία κείται κάτω από την επιφάνεια της γης και αποτελεί τη μόνη ανανεώσιμη πηγή που δεν εξαρτάται από τον ήλιο. Η γεωθερμική ενέργεια μπορεί να προμηθεύσει εκτός του ηλεκτρισμού, που μεταβιβάζεται σε μεγάλες αποστάσεις, και άμεση θερμότητα για εργοστάσια τα οποία βρίσκονται κοντά στα προσιτά θερμικά κοιτάσματα.⁷⁵

Μια πηγή ενέργειας που δεν είναι μεν ανανεώσιμη, αλλά είναι άφθονη και ρυπαίνει λιγότερο από τα άλλα καύσιμα είναι το φυσικό αέριο. Μετά το 2000 αναμένεται ευρεία υποκατάσταση του πετρελαίου από φυσικό αέριο σε πολλές χρήσεις.

γ. Μεταφορές:

Οι μεταφορές παίζουν ζωτικό ρόλο στη διανομή των αγαθών και των υπηρεσιών στο εμπόριο και στην περιφερειακή ανάπτυξη. Οι σημερινές τάσεις στον τομέα των μεταφορών της Κοινότητας είναι η μείωση της αποδοτικότητας και η αύξηση της συμφορήσεως, της ρυπάνσεως, της σπατάλης χρόνου και χρήματος, των βλαβών της υγείας, των κινδύνων για τη ζωή καθώς και των γενικότερων οικονομικών ζημιών. Η ζήτηση στον τομέα των μεταφορών και η κυκλοφορία αναμένεται ότι θα αυξηθούν με ταχύτερους ακόμη ρυθμούς με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς και τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

⁷³ Χατζημπίρος Κ., Η συμβολή των νέων τεχνολογιών στη μείωση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, Νέα Οικολογία, τεύχος 113, Μάρτιος 1994, σελ. 61.

⁷⁴ Στο ίδιο.

⁷⁵ Μπράουν Λ. - Φλαβίν Κ. - Πόστελ Σ., οπ. παρ., σελ. 82.

Η στρατηγική για την αειφόρο διακίνηση προσώπων και αγαθών θα απαιτήσει συνδυασμό μέτρων⁷⁶ στα οποία περιλαμβάνονται: α) ο βελτιωμένος σχεδιασμός των χρήσεων γης και της οικονομικής ανάπτυξης σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, β) ο βελτιωμένος σχεδιασμός, διαχείριση και χρήση της υποδομής και των τεχνικών μέσων και μεταφορών, η ενσωμάτωση του πραγματικού κόστους τόσο της υποδομής όσο και του περιβάλλοντος στις πολιτικές και τις αποφάσεις που αφορούν τις επενδύσεις, καθώς και στις δαπάνες που βαρύνουν τον χρήστη, γ) η ανάπτυξη των μαζικών μέσων μεταφοράς και η βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς τους, δ) η συνεχής τεχνική βελτίωση των οχημάτων και των καυσίμων όπως και η προαγωγή της χρήσης λιγότερο ρυπογόνων καυσίμων, ε) η προώθηση μιας ορθολογικότερης από περιβαλλοντική άποψη χρήσεως των ιδιωτικών αυτοκινήτων καθώς και η αλλαγή των κανόνων οδικής κυκλοφορίας και των συνηθειών των οδηγών.

δ. Γεωργία:

Ο γεωργός είναι ο φύλακας του εδάφους και της υπαίθρου. Η βελτίωση της αποδοτικότητας των καλλιεργειών, ο υψηλός βαθμός εκμηχάνισης, οι καλύτερες ρυθμίσεις όσον αφορά τις μεταφορές και την εμπορία των προϊόντων, η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου τροφίμων και ζωοτροφών συνετέλεσαν στην επίτευξη των αρχικών στόχων της Συνθήκης, που ήταν η εξασφάλιση του εφοδιασμού σε τρόφιμα με λογικές τιμές, η σταθεροποίηση της αγοράς και ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Ταυτόχρονα όμως, οι αλλαγές στις γεωργικές μεθόδους σε πολλές περιφέρειες της Κοινότητας έχουν οδηγήσει σε υπερεκμετάλλευση και υποβάθμιση των φυσικών πόρων, από τους οποίους σε τελική ανάλυση εξαρτάται η γεωργία: του εδάφους, των νερών και του αέρα.

Εκτός από την περιβαλλοντική υποβάθμιση έχουν ανακύψει σοβαρά προβλήματα που αφορούν την υπερπαραγωγή και την αποθήκευση των προϊόντων, τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, τον κοινοτικό προϋπολογισμό και το διεθνές εμπόριο (τόσο όσον αφορά τα γεωργικά προϊόντα όσο και τις ευρύτερες εμπορικές

⁷⁶ Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητα σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η Αειφορία», οπ. παρ., σελ. 145.

συμφωνίες)⁷⁷. Συνεπώς, η επιδίωξη μιας μακροπρόθεσμης βιώσιμης ισορροπίας μεταξύ των γεωργικών δραστηριοτήτων, των άλλων μορφών αγροτικής αναπτύξεως και των φυσικών πόρων του περιβάλλοντος, είναι επιθυμητή όχι μόνο για περιβαλλοντικούς αλλά και για γεωργικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους.

Το πρόγραμμα βασίζεται στις προτάσεις της Επιτροπής για τη μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής⁷⁸ και για την ανάπτυξη των δασών της Κοινότητας, προκειμένου να προωθηθεί η ισόρροπη και δυναμική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών της Κοινότητας ώστε να επιτελέσουν τις παραγωγικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές λειτουργίες του τομέα. Γι' αυτό το σκοπό έχουν ληφθεί νομοθετικά μέτρα, που ενισχύουν την γεωργία όταν είναι προσαρμοσμένη στην προστασία του περιβάλλοντος (βιολογικές καλλιέργειες, μείωση χρήσης φυτοφαρμάκων, εκπαίδευση γεωργών, μείωση βοσκής κ.λ.π.).

Η αειφόρος γεωργία αντιπροσωπεύει ένα ευρύ φάσμα γεωργικών μεθόδων παραγωγής γεωργικών προϊόντων, φιλικών προς το περιβάλλον. Αυτές οι μέθοδοι ποικίλλουν από συμβατικές πρακτικές που είναι πλέον εντατικές μέθοδοι μέχρι τις εναλλακτικές μεθόδους όπως είναι οι βιοδυναμικές. Η βιολογική γεωργία καλύπτει όλο το φάσμα απαιτώντας εξειδικευμένους και ακριβείς κανόνες παραγωγής⁷⁹. Είναι ένα ολιστικό σύστημα διαχείρισης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που προστατεύει την βιοποικιλότητα, τους βιολογικούς ρυθμούς και την βιολογική δραστηριότητα του εδάφους⁸⁰. Έχει χαμηλές εισροές με σημαντικούς περιορισμούς στη χρησιμοποίηση αγροχημικών. Ενθαρρύνει πολλαπλές και συμπληρωματικές καλλιέργειες καθώς και μικτά συστήματα (καλλιέργεια και κτηνοτροφία), λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές

⁷⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸ Η επί δεκαετίες ασκούμενη Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) ευνόησε την εντατικοποίηση των καλλιεργειών, καθιστάμενη έτσι βασικός υπαίτιος των κρίσιμων περιβαλλοντικών προβλημάτων που προκαλεί ο τομέας της Γεωργίας.

⁷⁹ Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την αναγνώριση και θεσμοθέτηση της βιολογικής γεωργίας, δηλ. μιας γεωργίας που να συνδυάζει παραδοσιακές μεθόδους και αποτελέσματα επιστημονικής έρευνα και υψηλής τεχνολογίας, έγινε στα τέλη της δεκαετίας του '70 με την ίδρυση της I.F.O.A.M.C. (Διεθνής Ομοσπονδία Κινημάτων Οργανικής Γεωργίας).

⁸⁰ Καρασιώρη Α., Βιολογική Γεωργία, Αγρο-Οικονομικά Νέα, Σεπτέμβρης 1997, φύλλο 15, σελ. 1.

συνθήκες, το αγροτικό τοπίο, το περιβάλλον, το έδαφος και τους υδροφόρους ορίζοντες. Τα προϊόντα είναι χωρίς χημικά υπολείμματα.

ε. Τουρισμός:

Ο τουρισμός αποτελεί σημαντικό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της Κοινότητας. Αντικατοπτρίζει τη θεμιτή επιθυμία του ατόμου να χαρεί τη γνωριμία νέων τόπων, να αφομοιώσει διαφορετικά πολιτιστικά επιτεύγματα και να επωφεληθεί από ψυχαγωγικές δραστηριότητες ή ανάπαυση μακριά από το καθημερινό περιβάλλον της κατοικίας ή της εργασίας του. Συνιστά επίσης σημαντική εισοδηματική πηγή για πολλές περιφέρειες και πόλεις της Κοινότητας, με ιδιαίτερη συμβολή στην οικονομική και κοινωνική συνοχή της περιφέρειας. Ο τουρισμός αποτελεί καλό παράδειγμα για τη θεμελιώδη σχέση που συνδέει την οικονομική ανάπτυξη και το περιβάλλον με όλα τα συνακόλουθα οφέλη, εντάσεις και πιθανές διενέξεις. Με κατάλληλο σχεδιασμό και διαχείριση, ο τουρισμός, η περιφερειακή ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος είναι δυνατό να συμβαδίσουν. Ο σεβασμός προς τη φύση και το περιβάλλον, ιδίως στις παράκτιες και ορεινές περιοχές, μπορεί να εξασφαλίσει τόσο τα κέρδη όσο και τη μακροήμερευση της τουριστικής βιομηχανίας.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού προβλέπει σημαντική αύξηση της τουριστικής κίνησης προς την Ευρώπη και στο εσωτερικό της την τρέχουσα δεκαετία. Το Γαλάζιο Σχέδιο της UNEP⁸¹ για τη Μεσόγειο προβλέπει τουλάχιστον διπλασιασμό των στερεών αποβλήτων και των λυμάτων που προέρχονται από τον τουρισμό μέχρι το 2000 και ενδεχομένως διπλασιασμό της γης που θα χρησιμοποιείται για τουριστικές εγκαταστάσεις.⁸²

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα στηρίζει οικονομικά τον τουρισμό μέσω των επενδύσεών της για την απαραίτητη υποδομή. Μπορεί επίσης να διαδραματίσει ένα «διευκολυντικό» ρόλο για άλλα συμφέροντα. Ωστόσο, ως πρακτική έκφραση της αρχής της επικουρικότητας και του πνεύματος της κοινής ευθύνης, το πραγματικό έργο του

⁸¹ United Nations Environment Programme.

⁸² Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. 233

συγκερασμού της τουριστικής κίνησης και ανάπτυξης με τη διαφύλαξη της φυσικής και πολιτιστικής περιουσίας με τελικό αποτέλεσμα μια διαρκή ισορροπία, πρέπει να επιτελεστεί σε άλλα, εκτός του κοινοτικού επίπεδα, δηλ. στο επίπεδο των κρατών μελών, των περιφερειακών και τοπικών αρχών, της τουριστικής βιομηχανίας και των ίδιων των τουριστών.⁸³

Οι Τρεις βασικές κατευθύνσεις δράσεως που υποδεικνύει το πρόγραμμα συνίστανται: α) στη διαφοροποίηση των τουριστικών δραστηριοτήτων, όπου συμπεριλαμβάνονται η καλύτερη διαχείριση του φαινομένου που λέγεται μαζικός τουρισμός και η προώθηση διαφορετικών τύπων τουρισμού, β) στη βελτίωση της ποιότητας των τουριστικών υπηρεσιών, όπου συμπεριλαμβάνονται η ενημέρωση και η συνειδητοποίηση καθώς και η διαχείριση των ρευμάτων των επισκεπτών, καθώς και οι ανέσεις που τους παρέχονται, γ) στην τουριστική συμπεριφορά, όπου συμπεριλαμβάνονται οι εκστρατείες από τα μέσα ενημέρωσης, οι κώδικες συμπεριφοράς και η επιλογή των μεταφορικών μέσων.

⁸³ Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητα σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η Αειφορία», οπ. παρ., σελ. 146.

Κοινωνία

3. Αξιολόγηση και κριτική της περιβαλλοντικής πολιτικής.

Η βασική αδυναμία του κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος οφείλεται στην έλλειψη ομοιογένειάς του και εντοπίζεται σε δύο σημεία. Πρώτον, στα όργανα που είναι αρμόδια να υλοποιήσουν το εν λόγω δίκαιο: αντίθετα προς τα όσα ισχύουν στις εθνικές έννομες τάξεις - όπου το μονοπώλιο της ρυθμιστικής δράσης ανήκει στους δημόσιους εθνικούς φορείς -, στο επίπεδο του κοινοτικού δικαίου τίθεται το ζήτημα της χάραξης των πεδίων δράσης ανάμεσα στα κοινοτικά όργανα και τα κράτη μέλη. Πρόκειται για την οργανική ασάφεια του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου. Δεύτερον, στη διαδικασία με την οποία λαμβάνεται ο κοινοτικός περιβαλλοντικός κανόνας: το κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος παρουσιάζει μια διαδικαστική ασάφεια, η οποία καταλήγει στη δημιουργία δύο αντίροπων τάσεων στο εσωτερικό του. Οι κανόνες του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου λαμβάνονται είτε δυνάμει μιας διαδικασίας η οποία αποσκοπεί αποκλειστικά στη διασφάλιση του εννόμου αυτού αγαθού, είτε στο πλαίσιο λήψεως μέτρου εναρμόνισης χάριν της κοινής αγοράς, οπότε έμμεσα και καταχρηστικά μόνο εμπίπτουν στο πεδίο του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου.⁸⁴

Τα τελευταία σαράντα χρόνια, κάθε φορά που η αναπτυξιακή ιδεολογία υφίστατο έντονη κριτική με βάση τα αρνητικά της αποτελέσματα, το περίγραμμά της διαστελλόταν για να συμπεριλάβει άγνωστες μέχρι εκείνη τη στιγμή ποιότητες. Έτσι ακούσαμε κατά καιρούς κοσμητικά επίθετα όπως «άλλη», «εναλλακτική», «ήπια», «ισόρροπη», «δίκαιη», «ενδογενής», και βέβαια τον γνωστό όρο «οικονομική ανάπτυξη» που κατέληξε στην «αυτοσυντηρούμενη» ή «βιώσιμη» ή «αειφόρο» - όπως αποδόθηκε στα ελληνικά ο δυσμετάφραστος αγγλικός όρος «sustainable». Με τους όρους αυτούς και τις λογικές τους συνεπαγωγές στο επίπεδο άσκησης πολιτικής επιχειρήθηκαν τα ασυμβίβαστα: να επεκταθεί η ανάπτυξη οριζοντίως και κατακορύφως, ώστε να συμπεριλάβει έθνη, φυλές και κοινωνικές τάξεις απανταχού της γής: ταυτόχρονα, να μοιραστούν τα καλά της σε όλους, φτωχούς αδικημένους, καταφρονημένους, κίτρινους και μαύρους: να γίνει η ανάπτυξη συμβατή με την περιβαλλοντική προστασία: να πάψει να αναλώνει τους φυσικούς πόρους: να γίνει διαρκής, βιώσιμη και αυτοσυντηρούμενη,

⁸⁴ Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 305.

ανεξάρτητα από γεωγραφικούς, γεωφυσικούς, κλιματικούς και άλλους περιορισμούς. Στην πραγματικότητα η ανάπτυξη είναι και σήμερα αυτό που πάντοτε ήταν - κατά τον τελευταίο μισό αιώνα: μια σειρά ανθρώπινων ενεργειών με στόχο τη συσσώρευση ή την αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος της κάθε χώρας. Βέβαια οι ειδικοί επιχειρούν να συμπεριλάβουν την οικολογική διάσταση - νερό, εδάφη, κλίμα - στους υπολογισμούς τους: «Δεν υπάρχει ανάπτυξη χωρίς βιωσιμότητα και δεν υπάρχει βιωσιμότητα χωρίς ανάπτυξη».

Η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη - σε μια προσπάθεια περαιτέρω εξωραϊσμού της ονομάστηκε και «αιφόρος» - έρχεται να υποκαταστήσει ιδεολογήματα που ξόφλησαν τους λογαριασμούς τους. Τείνει κυρίως να υποκαταστήσει την έννοια της «οικοανάπτυξης» και υπερβαίνει την «ισόρροπη», «κοινωνικά δίκαιη», «περιβαλλοντικά συμβατή» ή «οικολογικά αποδεκτή» ανάπτυξη. Όλες αυτές οι έννοιες επιχειρήθηκε κατά καιρούς να χρησιμοποιηθούν ως άλλοθι για τη βαρβαρότητα της αναπτυξιακής διαδικασίας, τις οικολογικές καταστροφές και την κοινωνική αποδιάρθρωση. Υφέρπουσα πεποίθηση όσων επιχειρήσαν να εξωραίσουν την ανάπτυξη ήταν ότι χωρίς αυτή δεν μπορούμε να κάνουμε. Επισήμως, γινόταν δεκτό ότι η ανάπτυξη θα απελευθερώσει πόρους που θα κατευθυνθούν είτε στην περιβαλλοντική προστασία είτε στην κοινωνική δικαιοσύνη, αγγίζοντας τις πλατιές μάζες. Υποσχόταν την κοινωνική ευημερία προκειμένου να καθησυχάσει τα ανήσυχια πνεύματα και τα περιθωριοποιημένα σώματα και λειτουργούσε ως πρόσχημα για την έλκυση των φτωχότερων ή πλέον ατίθασων κοινωνικών στρωμάτων και σχηματισμών πίσω από το παγκόσμιο αναπτυξιακό άρμα.⁸⁵

Τόσο η χρήση του όρου «αιφόρος ανάπτυξη» όσο και ορισμένες επεξηγήσεις που τον συνοδεύουν, προβάλλουν ως δεδομένη την άποψη ότι μεταξύ της αιφορίας και της ανάπτυξης δεν υπάρχει αντίφαση και ότι είναι δυνατόν ως στόχοι να υπηρετηθούν από κοινού. Τα ιστορικά γεγονότα, όμως, διαψεύδουν αυτό τον ισχυρισμό και υποβάλλουν σαφώς το αίτημα αναθεώρησης του ίδιου του αναπτυξιακού προτάγματος. Στο 5ο Πρόγραμμα Δράσης υιοθετείται περιστασιακά κι αυτή η άποψη, που θέτει ως απώτερο στόχο του προγράμματος την «αλλαγή των αναπτυξιακών

⁸⁵ Μοδινός Μ., Η αρχαιολογία της ανάπτυξης, Πανεπιστ. Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σελ. 61.

σχημάτων στην Κοινότητα»⁸⁶, δεχόμενη έτσι την ασυμβατότητα των πολιτικών που εμπνέονται από την αειφορία αφενός, και την ανάπτυξη αφετέρου, και τείνει να αναγνωρίσει την ανάγκη να αποτελέσει η πρώτη την καθοδηγητική αρχή και το μετασχηματιστικό πλαίσιο, στο οποίο οφείλουν να υπαχθούν οι αναπτυξιακές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η προσέγγιση αυτή, όμως, επισκιάζεται από την επικρατούσα αντίληψη που θέλει την έννοια «αειφόρος» να υποβιβάζεται σε συνοδευτικό στοιχείου του υπέρτατου στόχου που παραμένει πάντα η ανάπτυξη.

Η Επιτροπή Περιβάλλοντος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε μια έκθεση που συνέταξε επί του 5ου Προγράμματος Δράσης αναφέρει ότι: «Αν και εκτιμάται στις σωστές της διαστάσεις η προσπάθεια που κατέβαλε η Επιτροπή με την υποβολή μιας σφαιρικής και συντονισμένης προσέγγισης της περιβαλλοντικής πολιτικής στο πλαίσιο του Πέμπτου Προγράμματος, πράγμα που αποτελεί οπωσδήποτε καινοτομία, (...) το πρόγραμμα αυτό αποτελεί κυρίως μια ακόμη διακήρυξη προθέσεων, παρά μια σαφή πρόταση για συγκεκριμένες εναλλακτικές λύσεις. Το Πέμπτο Πρόγραμμα εξακολουθεί να αντανakλά το καταναλωτικό μοντέλο των αναπτυγμένων χωρών, δοθέντος ότι, αντί να επιδιώκεται ο μετασχηματισμός των μοντέλων οικονομικής μεγέθυνσης στην Κοινότητα, τα μέτρα, τα μέσα και οι δράσεις που προβλέπονται από το εν λόγω πρόγραμμα εξακολουθούν να είναι κατά κύριο λόγο μέτρα διορθωτικά, χωρίς αμφιβολία σημαντικά αλλά πάντως διορθωτικά, διατηρώντας έτσι την «οικονομίστικη» προσέγγιση της καταναλωτικής κοινωνίας. Επιβάλλεται, συνεπώς, να δοθεί απόλυτη προτεραιότητα στην αναθεώρηση αυτού του προγράμματος (...)».⁸⁷

Στις 10 Νοεμβίου 1995 ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος παρουσίασε μια πλήρης έκθεση προόδου σχετικά με την εφαρμογή του 5ου Προγράμματος Δράσης καθώς και μια ενημερωμένη έκθεση για την κατάσταση του περιβάλλοντος. Κατόπιν εκτίμησης της παρούσας κατάστασης εφαρμογής του προγράμματος, λήφθηκε κάποια πρόταση αναθεώρησης του προγράμματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την

⁸⁶ Και το Συμβούλιο, σε σχετικό ψήφισμά του, ομολογεί ότι «πολλές από τις σημερινές μορφές δραστηριότητας και ανάπτυξης δεν είναι σταθερές από περιβαλλοντική άποψη» ΕΕ C 138, της 17.5.93, σελ. 2 (όπως αναφέρεται στο Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. ...).

⁸⁷ Έκθεση της Επιτροπής Περιβάλλοντος A3-317/92, 22 Οκτωβρίου 1992 (όπως αναφέρεται στο Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. ...)

πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη. Απαιτείται η ανανέωση της πολιτικής δέσμευσης για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων με πιο αποδοτικό τρόπο. Για το σκοπό αυτό, το πιο σημαντικό έργο στο στάδιο αυτό είναι να καθοριστούν οι βασικές προτεραιότητες και να μεταφραστεί περαιτέρω η στρατηγική του προγράμματος σε μια σειρά πραγματιστικών, λειτουργικών εργαλείων. Έχουν προσδιοριστεί πέντε βασικοί τομείς προτεραιότητας⁸⁸ στους οποίους η κοινοτική δράση θα πρέπει να επιταχυνθεί προκειμένου να εξασφαλιστεί η πιο αποδοτική εφαρμογή της προσέγγισης που ορίζεται στο πρόγραμμα κατά την περίοδο ως το έτος 2000:

- η ανάπτυξη βελτιωμένων μεθόδων ενσωμάτωσης του περιβάλλοντος σε άλλους τομείς πολιτικής. Η παρούσα απόφαση καθορίζει κοινοτικά μέτρα που είναι απαραίτητα για την καλύτερη ενσωμάτωση του περιβαλλοντικού προβληματισμού στον τομέα της γεωργίας, των μεταφορών, της ενέργειας, της βιομηχανίας και του τουρισμού
- διεύρυνση του φάσματος των μέσων, η οποία θα επιφέρει αλλαγές με στόχο την αειφόρο ανάπτυξη, εστιαζόμενη κυρίως σε μέσα βασισμένα στην αγορά, σε διάφορα άλλα οριζόντια μέσα και στη χρήση των μηχανισμών χρηματοδοτικής στήριξης της ίδιας της Κοινότητας ως μέσου για την προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης
- αύξηση της αποδοτικότητας της κοινοτικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας μέσω μέτρων που στόχο έχουν τη βελτίωση της εφαρμογής της και την τήρησή της, συμπεριλαμβανομένης της βελτίωσης και, όπου είναι απαραίτητα, της απλοποίησης του νομοθετικού πλαισίου
- συμπληρωματικές δράσεις όσον αφορά την επικοινωνία, την ενημέρωση, την εκπαίδευση και την κατάρτιση με στόχο να ενισχυθεί η ευαισθητοποίηση σε θέματα αειφόρου ανάπτυξης και να ξεκινήσουν αλλαγές
- ενίσχυση του ρόλου της Κοινότητας στη διεθνή δράση όσον αφορά το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη. Αυτό συνεπάγεται κυρίως δράσεις με σκοπό την ενίσχυση της προσέγγισης της Κοινότητας για συνεργασία στον τομέα του περιβάλλοντος με την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, για την ενίσχυση της συνολικής διεθνούς δράσης σε

⁸⁸ Πρόταση απόφασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την αναθεώρηση του προγράμματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη - «Στόχος η αειφορία», Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Βρυξέλλες 24.1.96, COM (95) 647 τελικό.

σχέση με το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη, και για την διαμόρφωση προσεγγίσεων στον τομέα του εμπορίου και του περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με Ανακοίνωση της Επιτροπής, στους 5 βασικούς τομείς πολιτικής⁸⁹ που εμπλέκονται στην εφαρμογή του 5ου Προγράμματος Δράσης, η πρόοδος που σημειώθηκε δεν ήταν ικανοποιητική, καθώς παρατηρήθηκε ελλιπής συνειδητοποίηση και απουσία βούλησης να ενσωματωθεί ο προβληματισμός γύρω από το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη κατά τη χάραξη αυτών των πολιτικών, ώστε να ωφεληθούν τόσο οι ίδιες όσο και το περιβάλλον και η αειφόρος ανάπτυξη. Παρότι υπήρξε κάποια πρόοδος στην ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών προσεγγίσεων στις πολιτικές της Κοινότητας και ορισμένων κρατών μελών, η αειφόρος ανάπτυξη εξακολουθεί να αποτελεί μέλημα μόνο όσων ασχολούνται με το περιβάλλον. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, η επιτυχία στην ενσωμάτωση του περιβαλλοντικού προβληματισμού στους άλλους τομείς της πολιτικής απαιτεί αφενός ενοποιημένες, καλά οργανωμένες περιβαλλοντικές υπηρεσίες, ικανές να επηρεάσουν τους άλλους χώρους της διοικήσεως και αφετέρου την ενίσχυση της συνειδητοποίησης των περιβαλλοντικών προβλημάτων στους άλλους τομείς της διοικήσεως, με τη δημιουργία π.χ. περιβαλλοντικών μονάδων.⁹⁰

Μετά την πρόοδο που είχε επιτευχθεί με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και την εδραίωση της προστασίας του περιβάλλοντος στο κοινοτικό σύστημα αξιών, θα έπρεπε αφενός η ισορροπία μεταξύ εθνικής και κοινοτικής περιβαλλοντικής δράσης να μεταβληθεί υπέρ της δεύτερης και αφετέρου η συνύπαρξη ενός «αμιγούς» με ένα «καταχρηστικό» περιβαλλοντικό κοινοτικό δίκαιο να εγκαταλειφθεί εντελώς.⁹¹ Εντούτοις, στη Διάσκεψη του Άμστερνταμ δεν υπήρξε η απαραίτητη τόλμη γι' αυτό. Η διαδικασία του άρθρου 100Α της Συνθήκης, που εισήχθει με την Ε.Ε.Π. και διατηρήθηκε στο Μάαστριχτ, σύμφωνα με την οποία το Συμβούλιο αποφασίζει με σχετική πλειοψηφία μέτρα για την προσέγγιση των εθνικών διατάξεων που έχουν ως αντικείμενο την εγκαθίδρυση και τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, επιβίωσε και μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, αποτελώντας το άρθρο 95 της νέας συνθήκης ΕΚ. Η δυνατότητα θέσπισης κοινών περιβαλλοντικών κανόνων, έστω και στο πλαίσιο της προσπάθειας

⁸⁹ Δηλαδή στη Βιομηχανία, την Ενέργεια, τις Μεταφορές, τη Γεωργία και τον Τουρισμό.

⁹⁰ Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. 154.

⁹¹ Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 305.

εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών χάριν της εσωτερικής αγοράς⁹², μέσα από μια διαδικασία διαφορετική από εκείνη που έχει ταχθεί ειδικώς για την άσκηση της περιβαλλοντικής πολιτικής, είναι εκ πρώτης όψεως αντίθετη προς τις γενικές αρχές για την προστασία του περιβάλλοντος, όπως αυτές διατυπώθηκαν μετά το Άμστερνταμ. Επιπλέον, η πρακτική χρησιμότητα του άρθρου 95 θα έπρεπε να τεθεί υπό αμφισβήτηση, από τη στιγμή που η αρχή της ενσωμάτωσης, όπως κατοχυρώνεται με το άρθρο 6 της νέας Συνθήκης ΕΚ, προάγεται στην κορυφή της πυραμίδας του κοινοτικού δικαίου και καλύπτει το σύνολο των αρμοδιοτήτων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το περιβάλλον.

Το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος πάσχει σήμερα από διχασμό προσωπικότητας. Οι διατάξεις της Συνθήκης αποκρυσταλλώνουν με τρόπο αντιφατικό δύο διαφορετικές φιλοσοφίες για το ρόλο της περιβαλλοντικής προστασίας στην κοινοτική έννομη τάξη. Η εγγενής αυτή αντίφαση της Συνθήκης οφείλεται στο γεγονός ότι η νέα τάση στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, με την οποία προωθείται η αναβάθμιση της περιβαλλοντικής προστασίας στην ιεραρχία των ευρωπαϊκών προτεραιοτήτων, δεν έχει καταφέρει να εξοβελίσει τα δεδομένα του παρελθόντος. Μοιραία συνυπάρχει με την «οικονομίστικη» παραδοσιακή σύλληψη του κοινοτικού φαινομένου, παρά τον οικονομικό αποχαρακτηρισμό της Συνθήκης και τη μετάλλαξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε μια ένωση με γενικό αντικείμενο.⁹³

Η Διάσκεψη του Άμστερνταμ διατήρησε το διαμορφωθέν με την Ε.Ε.Π. και τη Συνθήκη του Μάαστριχτ status quo, σύμφωνα με το οποίο η κοινοτική πολιτική για το περιβάλλον διέπεται από την αρχή της επικουρικότητας. Η αρχή αυτή, η οποία περιλαμβανόταν στο άρθρο 3B της Συνθήκης του Μάαστριχτ, διατυπώνεται με τις ίδιες ακριβώς λέξεις στο άρθρο 5 της νέας Συνθήκης.⁹⁴ Στο πλαίσιο της λογικής της

⁹² Μέτρα στα οποία περιλαμβάνονται οδηγίες και κανονισμοί για την εναρμόνιση των νομοθεσιών των κρατών μελών με αντικείμενο τη διατήρηση του περιβάλλοντος.

⁹³ Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 306.

⁹⁴ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «στους τομείς που δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, η Κοινότητα δρά σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, μόνον εάν και στο βαθμό που στόχοι της προβλεπόμενης δράσης είναι αδύνατον να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη και δύνανται συνεπώς, λόγω των διαστάσεων ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, να επιτευχθούν

επικουρικότητας, η δράση της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος υφίσταται δύο σημαντικούς περιορισμούς. Αφενός, υποβιβάζεται σε συντρέχουσα κοινοτική αρμοδιότητα, εξαρτάται δηλαδή από την αδυναμία, έστω και μερική, επαρκούς επίτευξης των στόχων περιβαλλοντικής προστασίας από τα κράτη μέλη και τη δυνατότητα επίτευξης καλύτερου αποτελέσματος από μέρους των κοινοτικών οργάνων. Δηλαδή, η ανάληψη δράσης της Κοινότητας δεν είναι αυτονόητη ούτε καν στις περιπτώσεις που τίθεται ζήτημα προασπίσεως του περιβάλλοντος ως εννόμου αγαθού, διεπομένου αμιγώς από τους κανόνες του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου. Αφετέρου, και όταν η Κοινότητα αποφασίζει να παρέμβει ρυθμιστικά, τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να παρεκκλίνουν από τις λαμβανόμενες σε κοινοτικό επίπεδο αποφάσεις χάριν της αριότερης και αυστηρότερης διασφάλισης του περιβάλλοντος. Η ευχέρεια αυτή αναγνωρίστηκε από το συντακτικό νομοθέτη του Μάαστριχτ στο πλαίσιο των διαδικασιών τόσο του άρθρου 100Α όσο και των άρθρων 130Ρ της Συνθήκης ΕΚ. Στη Σύνοδο του Άμστερνταμ, η δυνατότητα εθνικής απόκλισης διατηρήθηκε.⁹⁵

Η ανάγκη διεθνοποίησης της περιβαλλοντικής προστασίας είναι κοινός τόπος στο σύγχρονο νομικό προβληματισμό, ακριβώς διότι η ρύπανση και οι συνέπειές της δεν έχουν σύνορα. Από αυτή τη σκοπιά, η εξέλιξη του κοινοτικού δικαίου στον τομέα του περιβάλλοντος δεν μπορεί παρά να είναι θετικό βήμα. Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται ότι κινήθηκε, αλλά με ιδιαίτερη αυτοσυγκράτηση, ο κοινοτικός νομοθέτης στη Διάσκεψη του Άμστερνταμ.

Η συντελεσθείσα πρόοδος δεν είναι ευκαταφρόνητη. Το περιβάλλον αντιμετωπίζεται για πρώτη φορά ως αυτόνομο αντικείμενο της κοινοτικής έννομης τάξης, η προστασία του οποίου αποτελεί ειδική αποστολή της Κοινότητας. Με την προαγωγή της ιδέας της ενσωμάτωσης σε γενική αρχή, η περιβαλλοντική προστασία καθίσταται μόνιμη παράμετρος της γενικής κοινοτικής δράσης. Το σημαντικότερο είναι, πάντως, ότι το νέο κείμενο προσφέρει την πρώτη ύλη για να αντληθεί στο μέλλον από αυτό ένα θεμελιώδες δικαίωμα στο περιβάλλον.

καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο», Συνθήκη του Άμστερνταμ, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 1997, σελ. 106.

⁹⁵ Δελλής Γ., οπ. παρ., σελ. 307.

Από την άλλη πλευρά, βεβαίως, θα πρέπει να διαγνωσθούν στη νέα Συνθήκη συμπτώματα υπερβάλλοντος συντηρητισμού. Η επιβίωση της αρχής της επικουρικότητας, και της παράλληλης προς τα άρθρα 174 (πρώην άρθρα 130P) διαδικασίας του άρθρου 95 (πρώην άρθρο 100A), με περιορισμό μάλιστα των δυνατοτήτων άμυνας των κρατών μελών στις περιπτώσεις σύγκρουσης του στόχου της προώθησης της εσωτερικής αγοράς με εκείνου της διασφάλισης του περιβάλλοντος, δεν συμβιβάζονται με τη συντελεσθείσα πρόοδο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι θεμελιώδεις αλλαγές που πρέπει να πραγματοποιηθούν στην ενέργεια, τη γεωργία και τα άλλα φυσικά συστήματα, προκειμένου να επιτευχθεί η αειφορική ανάπτυξη, δεν μπορούν να προκύψουν χωρίς αντίστοιχες μεταβολές στον κοινωνικό, οικονομικό και ηθικό χαρακτήρα των ανθρώπινων κοινωνιών. Κατά τη διάρκεια της μετάβασης στην αυτοσυντήρηση, οι πολιτικοί ηγέτες όπως και οι πολίτες θα αναγκαστούν να επαναξιολογήσουν τους στόχους και τις επιθυμίες τους, να επανακαθορίσουν τα κριτήρια της επιτυχίας και να προσαρμόσουν την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο τους σε ένα νέο σύνολο αρχών που θα εμπεριέχει στο κέντρο του την ευημερία των μελλοντικών γενεών.

Ασφαλές συμπέρασμα για τη νέα τάξη πραγμάτων σε διεθνή κλίμακα είναι ότι η προστασία του περιβάλλοντος αλλά και η ανάπτυξη, που θα συντελείται ύστερα από σοβαρή και δεσμευτική εξέταση και ζύγισμα των πιθανών περιβαλλοντικών της επιπτώσεων, δεν μπορούν να αφεθούν αποκλειστικά και μόνο στους, έτσι και αλλιώς δημοκρατικά νομιμοποιούμενους, κυβερνητικούς μηχανισμούς⁹⁶. Χρειάζεται και η ατομική και συλλογική πρωτοβουλία των πολιτών.

Από κάθε πλευρά, στοιχειωδώς νουνεχή, είναι παραδεκτό πως στο ρυθμιστικό πλαίσιο του συστήματος, στο οποίο ζούμε, ριζικές αλλαγές και μάλιστα με χρονική προοπτική διάρκειας θα ήταν τελικά εφικτές και βιώσιμες μόνο με ανατροπή αυτών των ίδιων σήμερα κυρίαρχων δομών.

Η οικολογική κρίση που μαστίζει τη σημερινή κοινωνία δεν ξεπερνιέται με τις «λύσεις» που προτείνουν περιβαλλοντιστικές ακτιβιστικές οργανώσεις όπως η Greenpeace, δηλαδή τεχνολογικές λύσεις και αλλαγές της φορολογίας κ.λ.π. Προβλήματα όπως αυτό του φαινομένου του θερμοκηπίου ανάγονται στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και το συνακόλουθο μοντέλο ανάπτυξης και όχι στην «απληστία» των ανθρώπων ή τη χρήση της μη σωστής τεχνολογίας και των μη σωστών οικονομικών πολιτικών. Γι' αυτό και η επιτυχία των ακτιβιστικών οργανώσεων

⁹⁶ Τσίρος Δημήτρης, Περί αειφορίας και ανθρώπινων στοιχημάτων, Νέα Οικολογία, τεύχος 158, Δεκέμβρης 1997, σελ. 50.

τύπου Greenpeace (παρά τα τεράστια οικονομικά και άλλα μέσα που διαθέτει η τελευταία) να συμβάλλουν όχι στη μείωση αλλά ακόμη και στη σταθεροποίηση των γενεσιουργών εκπομπών του φαινομένου είναι κάτω του μηδενός. Φυσικά τα ΜΜΕ έχουν κάθε λόγο να προβάλλουν μαζικά το έργο περιβαλλοντικών και ακτιβιστικών οργανώσεων τύπου Greenpeace. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν το τελικό αποτέλεσμα είναι ο αποπροσανατολισμός όσον αφορά τα συστημικά αίτια της κρίσης και ο εφησυχασμός ότι δεν χρειάζεται ν' ανατραπεί το σύστημα πελώριας συγκέντρωσης οικονομικής και πολιτικής δύναμης που, συνεπάγεται το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας, αλλά αρκεί η δεντροφύτευση, η ανακύκλωση, η αποταμίευση ενέργειας από μέρους μας κ.λ.π., καθώς και η χρηματοδότηση των ακτιβιστικών οργανώσεων (κυρίως από τη μεσαία τάξη για να έχει κι αυτή ήσυχη τη συνείδησή της ότι έπραξε το καθήκον της), ώστε να συνεχίσουν τη δραστηριότητά τους οι επαγγελματίες ακτιβιστές και να ξεπεραστεί η κρίση!⁹⁷

Το πελώριο ζήτημα, που απασχολεί όχι μόνο τους επιστήμονες - οικολόγους, είναι ότι κάτι πρέπει να γίνει εδώ και τώρα, αφού σοβαρές οικοπεριβαλλοντικές καταστροφές και μάλιστα μη αναστρέψιμες είναι ήδη επί θύραις (π.χ. απειλητικές κλιματικές αλλαγές). Αξίζει λοιπόν επειγόντως να γίνει πλήρης χρήση και διεύρυνση των συμμετοχικών ευκαιριών, που «προσφέρει» το «σύστημα», παράλληλα, όμως, με τοπικές αλλά και ευρύτερης κλίμακας κινητοποιήσεις, που θα αποτρέπουν «ανθυγιεινές» αποφάσεις της διοίκησης αλλά και κυρίως των οικονομικών συμφερόντων. Και το σπουδαιότερο, θα επιχειρούν τη συνειδητοποίηση (πρίν και μετά) των πολιτών, ώστε ο όποιος σχεδιασμός και δράση τους να είναι έγκυροι και έγκαιροι. Η πληροφόρηση, η ενημέρωση, η ευαισθητοποίηση, η γνώση και η συνειδητοποίηση συνθέτουν ίσως πρόσφορο τρόπο για να φέρει κανείς σε πέρας έναν αγώνα δύσκολο και αμφίβολης έκβασης.

Η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι εφικτή χωρίς βιώσιμο κράτος. Η οικολογική κρίση λαμβάνει χώρα παραλλήλως προς την κρίση του βιομηχανικού κράτους και της πολιτικής του και οι δύο αυτές κρίσεις αλληλοτροφοδοτούνται: το κράτος είναι ανίκανο να προστατεύσει αποτελεσματικά το περιβάλλον και η επεκτεινόμενη καταστροφή του

⁹⁷ Φωτόπουλος Τάκης, Η οικολογική κρίση και η δημοκρατία, Ουτοπία, τεύχος 26, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1997, Αθήνα, σελ. 66.

περιβάλλοντος καταστρέφει την αξιοπιστία του κράτους. Δικαστές και επιστήμονες δείχνουν το δρόμο, αλλά το κράτος αδυνατεί να κινητοποιήσει την κοινωνία, γιατί η κοινωνία έχει χάσει πια την πίστη της σ' αυτό. Υπάρχει απείθεια στο κράτος και ανομία, γιατί οι πολίτες δεν εμπιστεύονται αυτούς που τους κυβερνούν και εξαχρειούνται και οι ίδιοι. Η κρίση, λοιπόν, είναι βαθύτερη. Για να γίνει, λοιπόν, πραγματικότητα η βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να γίνει βιώσιμο και το κράτος, να γίνει δηλ. ικανό να εγγυηθεί τη δημόσια οικολογική τάξη, την συνεξέλιξη των ανθρωπογενών συστημάτων με τα οικοσυστήματα, από την οποία και εξαρτάται το μέλλον του πολιτισμού μας.⁹⁸

Το βιώσιμο κράτος πρέπει να είναι ηθικό, δηλ. ο κύριος φορέας της νέας επίσημης ηθικής (βιωσιμότητας), και ευφυές, δηλ. ικανό να σχεδιάσει και επιβάλλει τη δημόσια οικολογική τάξη. Και οι δύο αυτές ιδιότητες είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες στο ψυχοραγούν βιομηχανικό κράτος της εποχής μας. Το βιώσιμο κράτος θα είναι ηθικό, διότι οφείλει να ενδιαφερθεί για τα δικαιώματα των ανθρώπων που δεν έχουν φθάσει ακόμη το επίπεδο της βιωσίμου ανάπτυξης καθώς επίσης και για τα δικαιώματα των μελλουσών γενεών. Διότι οφείλει να πατάξει τον υπερκαταναλωτισμό και να παιδαγωγήσει τους άρπαγες των περιορισμένων φυσικών πόρων μας. Θα υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και όχι την αγορά και τα συμφέροντά της. Θα επιβάλλει τη δημόσια τάξη, θα εξαλείψει τη διαφθορά και θα σεβαστεί τη φύση. Στα πλαίσια ενός πραγματικά βιώσιμου κράτους, οι συμβατές με το περιβάλλον δραστηριότητες εκτός των άλλων θα σημάνουν τη δημιουργία νέων κλάδων απασχόλησης. Ένα ευρύ φάσμα εργασιών, όπως είναι οι βιολογικοί καθαρισμοί, οι δεντροφυτεύσεις, η παραγωγή ενέργειας, οι οικολογικές καλλιέργειες, θα απαιτήσουν ένα σημαντικό αριθμό εργατικών χεριών και συνεπώς θα αμβλύνουν το υπάρχον πρόβλημα ανεργίας.⁹⁹

Από την άλλη πλευρά, το βιώσιμο κράτος θα είναι ευφυές, δηλ. θα αυξήσει την ικανότητά του να επεξεργάζεται πληροφορίες και να λαμβάνει ορθολογικές και αποτελεσματικές αποφάσεις. Θα αξιοποιήσει πλήρως τους καρπούς της επανάστασης στην τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας. Θα έχει συνειδητοποιήσει την ματαιότητα των πολιτικών παιγνίων και της δημαγωγίας και θα αποστρέφεται τη βία.

⁹⁸ Δεκλερής Μ., οπ. παρ., σελ. 344.

⁹⁹ Σακιώτης Γιάννης, Δέκα αρχές για ένα βιώσιμο μοντέλο οικονομικής διαχείρισης, Νέα Οικολογία, τεύχος 102, Απρίλιος 1993, σελ. 20.

Δότι θα έχει μάθει ότι τα τεράστια προβλήματα που απειλούν την ύπαρξή μας δεν λύνονται ούτε με ιδεολογήματα ούτε με εμπειρικούς αυτοσχεδιασμούς.¹⁰⁰ Η βιώσιμη ανάπτυξη και η δημόσια οικολογική τάξη χρειάζονται επιστήμη και μέθοδο.

Το κράτος οφείλει να εμπεδώσει και καταστήσει επίσημη τη βιώσιμη παιδεία δηλ. την παιδεία της βιώσιμης ανάπτυξης. Το βιώσιμο κράτος πρέπει να είναι κυβερνητικό, δηλ. να έχει ως σκοπό τη βιώσιμη ανάπτυξη και πρέπει να κατευθύνει την κοινωνία προς τις νέες αξίες¹⁰¹ που υποδεικνύει το Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος. Έχει ανάγκη να ανακτήσει πλήρη την εγγενή ηθική του υπόσταση και να αυξήσει την ικανότητα ορθολογικής δημόσιας πολιτικής που δεν ταυτίζεται με την μονοδιάστατη οικονομική πολιτική.

Στην πραγματικότητα όμως λίγα έχουν αλλάξει, ενώ συνεχίζονται οι ιαχές της ανάπτυξης. Ούτε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ούτε στη Χώρα μας πήραν τον έλεγχο της κατάστασης τα επιτελεία της βιωσίμου ανάπτυξης. Δειλά και ανεπαρκή μέτρα έχουν ληφθεί ενώ η οικολογική κρίση επιδεινώνεται συνεχώς. Η διάχυτη πολιτική κρίση και η κατάρρευση των ελέγχων του βιομηχανικού κράτους υποδεικνύουν σαφώς την ανάγκη του βιώσιμου κράτους. Χωρίς βιώσιμο κράτος, μάταια μοχθούμε για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Και τα δύο πηγαίνουν μαζί.

Η παγκόσμια οικονομία οφείλει λοιπόν να ακολουθήσει το βιώσιμο και αυτοσυντηρούμενο μονοπάτι. Ως εκεί καλά. Ελάχιστοι όμως θέτουν ως αξιωματική παραδοχή το ότι η οικονομία αυτή δεν μπορεί να είναι αενάως αναπτυσσόμενη και ότι η «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη» είναι αντιφατική ως όρος. Οι κατεστημένες περιβαλλοντικές οργανώσεις, υιοθετώντας την τρέχουσα γλώσσα της οικονομίας, αποβάλλουν τον ριζοσπαστισμό τους και αυτοπαγιδούνται στον ίδιο χώρο με εκείνους που έχουν ως μοναδικό μέλημα την εξεύρεση του κατάλληλου είδους ανάπτυξης. Μόνο που δεν υπάρχει κατάλληλο είδος ανάπτυξης, είτε αυτοσυντηρούμενο είτε όχι. Η

¹⁰⁰ Δεκλερής Μ., οπ. παρ., σελ. 345.

¹⁰¹ Ο σεβασμός προς τη ζωή και τη φύση, η λιτότητα, η φειδώ στη χρήση των φυσικών πόρων, η ειρήνη και η δικαιοσύνη στις σχέσεις των λαών και των ανθρώπων, η ποιότητα ζωής κ.λ.π. είναι μερικές από τις νέες αξίες, που υιοθετούνται επίσημα από το δίκαιο, ενώ η άγρια ανάπτυξη, η σπατάλη των φυσικών πόρων, η υπερκατανάλωση, η βλάβη του περιβάλλοντος, η μείωση της βιοποικιλότητας κ.λ.π. καθίστανται απαξίες και τίθενται εκτός της έννομης προστασίας.

οικονομία της αγοράς, μετά τις αρχικές της επιτυχίες, έχει καταφάγει τα ίδια της τα θεμέλια.¹⁰²

Ο ισχυρισμός ότι η ανάπτυξη (η όποια ανάπτυξη) θα επιλύσει τα περιβαλλοντικά ζητήματα, είναι τουλάχιστον παράλογος. Η ανάπτυξη υπήρξε παραγωγός της οικολογικής κρίσης εξ ορισμού: ανάπτυξη σημαίνει διαρκώς μεγαλύτερη κατανάλωση φυσικών πόρων, αύξουσα ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, μεγαλύτερο κύκλο ανταλλαγών, υψηλότερους ρυθμούς απαξίωσης κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και καταναλωτικών αγαθών, υψηλότερο κοινωνικό κόστος, και όλα αυτά σε μια διαδικασία απόδοσης νομισματικής αξίας σε όλο και περισσότερα αγαθά. Άλλη ανάπτυξη δεν έχει υπάρξει και απ' ό,τι φαίνεται δεν μπορεί να υπάρξει, αφού οι έννοιες της κεφαλαιοποίησης της φύσης και της δημιουργίας αξιών δεν αποτελούν απλώς προϋποθέσεις της αλλά κυριολεκτικά τη συνιστούν. Αυτό μάλιστα που συχνά λησμονείται είναι η διάσταση του χρόνου: ανάπτυξη δεν σημαίνει σταθερή παραγωγή αξιών και αγαθών αλλά διαρκώς αύξουσα¹⁰³. Επομένως, σημαίνει και τη μη σταθερή αλλά επιταχυνόμενη ανάλωση φυσικών πόρων και αγαθών, με τη διαμεσολάβηση πάντα της τεχνολογίας.

Τα επίθετα «αυτοσυντηρούμενη» και «βιώσιμη» δεν ωραιοποιούν τον όρο «ανάπτυξη», απλώς δημιουργούν μια εσωτερική αντίφαση. Η οικολογική ισορροπία, η κοινωνική δικαιοσύνη, η λαϊκή ευημερία, η αποκεντρωμένη οικονομία, δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσω μιας - βελτιωμένης έστω - μορφής ανάπτυξης αλλά ενάντια σε αυτήν. Καθώς η βιώσιμη ανάπτυξη αγκαλιάζεται από όλο και περισσότερους αναπτυξιακούς φορείς, τείνει να μετατοπίσει το αίτημα του υγιούς περιβάλλοντος προς την κατεύθυνση της «αυτοσυντηρούμενης αύξουσας υλικής ευημερίας», που ως μόνο ορίζοντα έχει την καταστροφή του πλανήτη.¹⁰⁴

Η κυρίαρχη «οικονομικίστικη» και «αγοραία» θεώρηση της περιβαλλοντικής κρίσης, οδηγεί στη χειροτέρευση της κατάστασης του περιβάλλοντος. Και τούτο παρά τις καινοτόμες, πολλές φορές, προσπάθειες που παραμένουν όμως διαρθρωτικές και διαχειριστικές της κρίσης. Τούτο επίσης παρά την τάση των τελευταίων χρόνων

¹⁰² Μοδινός Μ., οπ. παρ., σελ. 85.

¹⁰³ Οπ. παρ., σελ. 62.

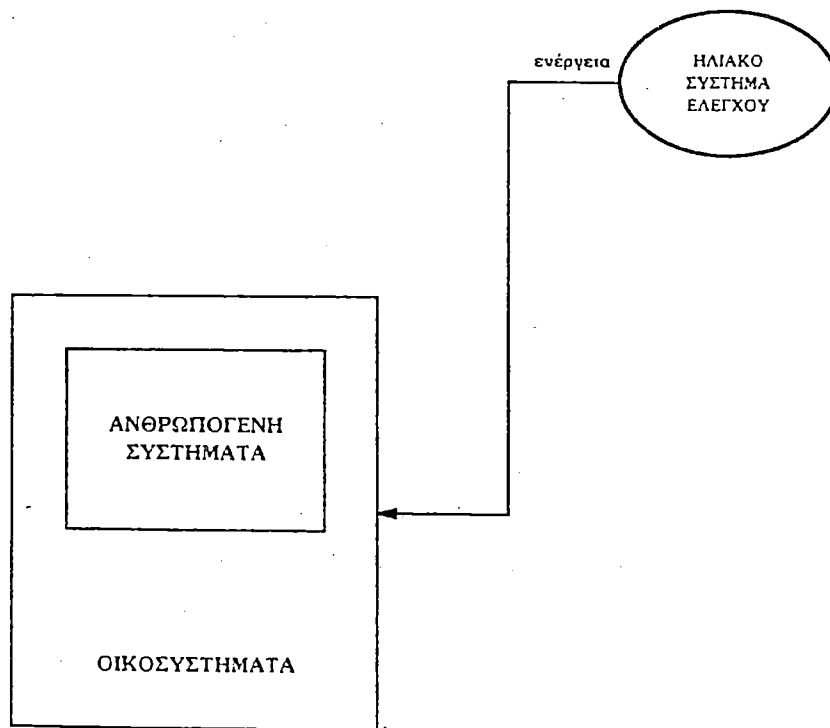
¹⁰⁴ Οπ. παρ., σελ. 71.

αναγωγής του αγαθού περιβάλλον, τόσο στο πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο, ιδίως στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, όσο και σε μερικές παράγωγες κοινοτικές πράξεις¹⁰⁵ και σε μερικές αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ως αυτόνομης κοινοτικής προτεραιότητας ισότιμης ή και υπερισχύουσας έναντι άλλων εννόμων (οικονομικών) αγαθών. Και, τέλος, παρά τη «συνταγματική» κατοχύρωση, στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, της βιώσιμης ανάπτυξης, την ίδια στιγμή που αυτή αρχίζει να βάλλεται πανταχόθεν στον ίδιο της τον πυρήνα, ως νομιμοποιούσα τελικά το ήδη υπάρχον και μονοδρομικά εξελισσόμενο μοντέλο εντατικής και συσσωρευτικής οικονομικής ανάπτυξης¹⁰⁶. Το περιβάλλον συνεχίζει να υποβαθμίζεται και να καταστρέφεται με χρήματα (και) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο όνομα πλέον της αειφόρου ανάπτυξης.¹⁰⁷

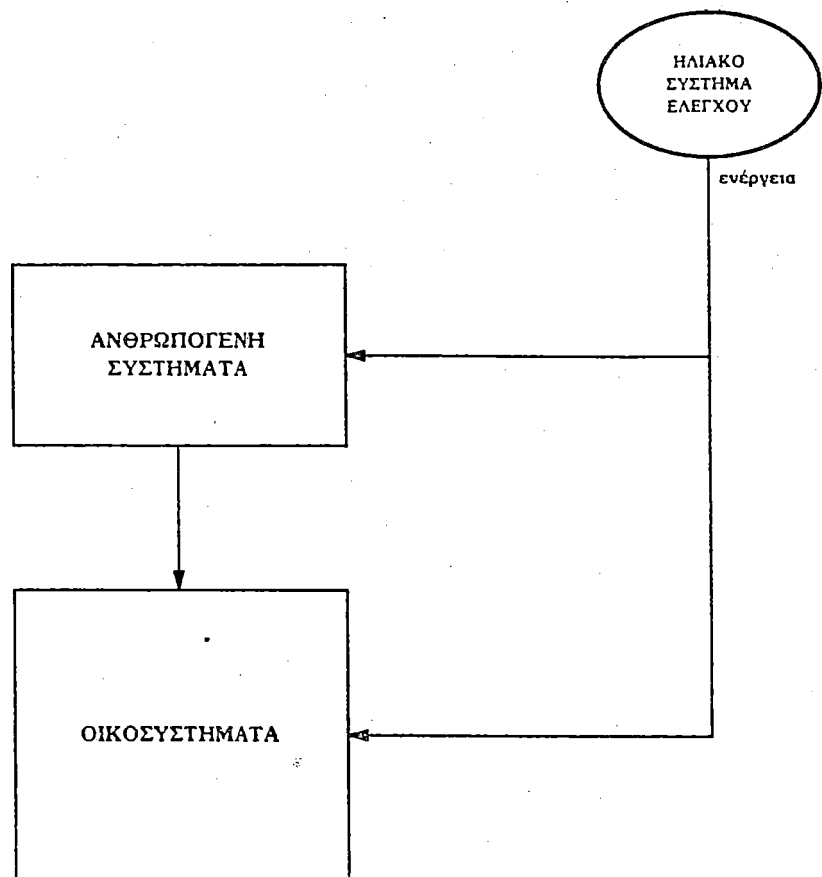
¹⁰⁵ Κανονισμός για τη διασυνοριακή μεταφορά των αποβλήτων, οδηγία για την οικολογική ποιότητα των επιφανειακών υδάτων, κ.λ.π.

¹⁰⁶ Νικολόπουλος Τάκης, Στο όνομα της φύσης, εφημ. Το Βήμα, στ. 12, Κυριακή 17 Μαΐου 1998, σελ. 24.

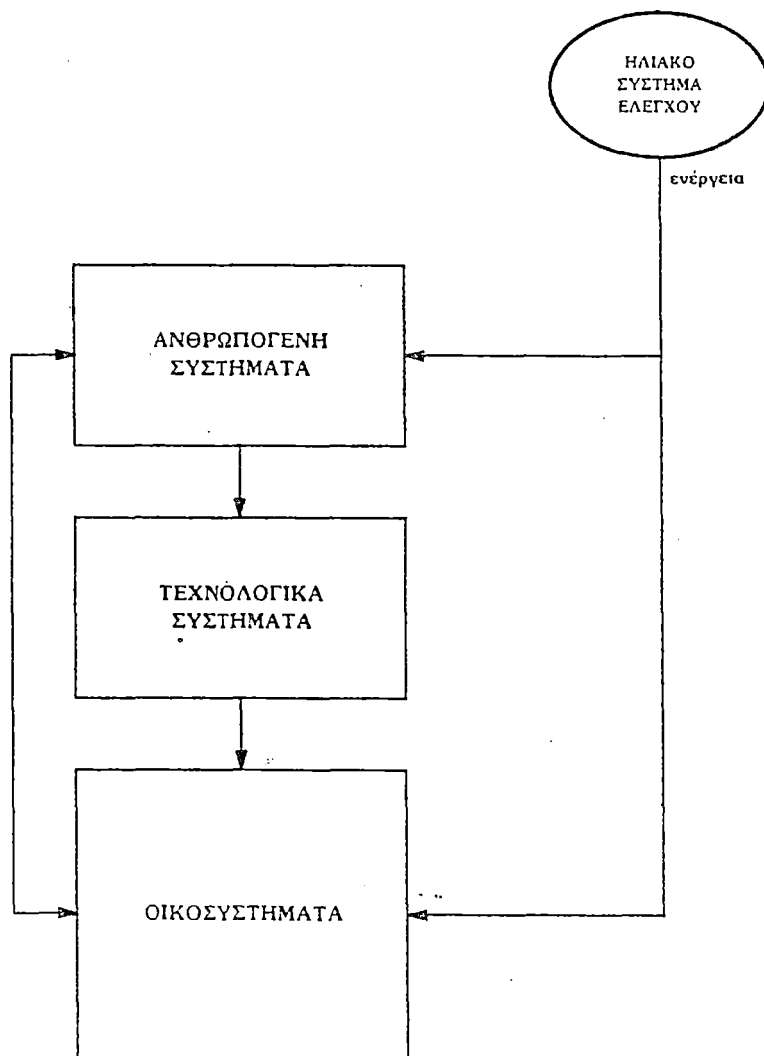
¹⁰⁷ Κορκοβέλος Χ., οπ. παρ., σελ. 6.

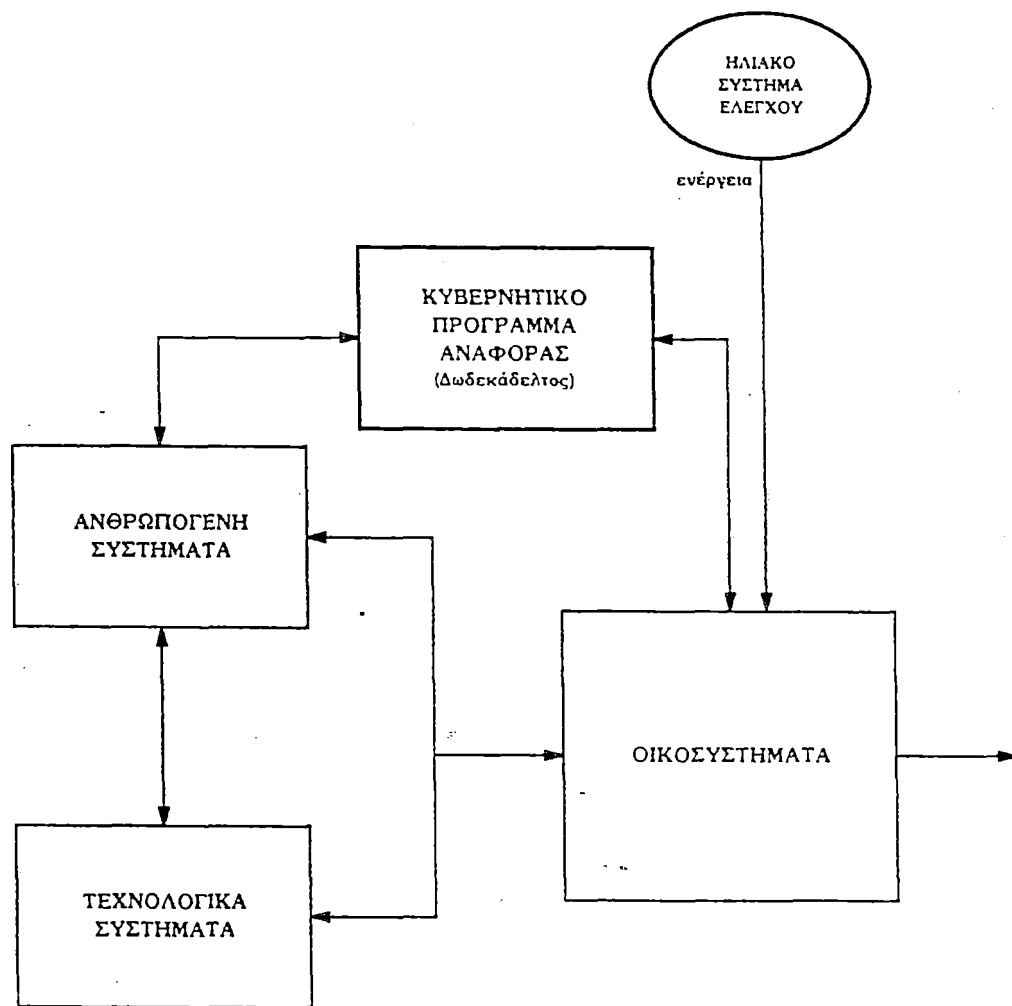
Διάγραμμα 1
Φάση 1. Πρωτόγονο Σύστημα Εντάξεως στο Περιβάλλον
Τροφосуλλέκτου και Κινητού

Διάγραμμα 2
Φάση 2. Παραδοσιακό (Αγροτικό) Σύστημα
Ελέγχου Περιβάλλοντος

Διάγραμμα 3
Φάση 3. Βιομηχανικό Σύστημα
Ελέγχου Περιβάλλοντος

Διάγραμμα 4
 Φάση 4. Μεταβιομηχανικό Σύστημα
 Ελέγχου Περιβάλλοντος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία:

- Γρηγορίου Η. Παναγιώτης - Σαμιώτης Δ. Γιώργος - Τσάλτας Ι. Γρηγόρης, Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.
- Μπράουν Λ. - Φλάβιν Κ. - Πόστελ Σ., Οικολογική Κρίση και Βιώσιμη Κοινωνία, Εναλλακτικές Εκδόσεις «Κομμούνα», Οικολογική Σκέψη 4, 1991.
- Σκούρτος Μ. Σ. - Σοφούλης Κ. Μ., Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, Περιβάλλον και Κοινωνικές Επιστήμες, εκδ. τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1995.
- Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος: Εγκόλπιο Βιωσίμου Αναπτύξεως, Νόμος και Φύση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996.
- Σιούτη Π. Γλυκερία, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1985.
- Κορκοβέλος Α. Χρήστος, Η προστασία του περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1997.
- Παναγόπουλος Ιω. Θεόδωρος, Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος, Βιβλιοθ. Δημ. Δικαίου, 3ος τόμος, εκδ. Α. Σταμούλης, Πειραιάς 1992.
- Μοδινός Μ., Η αρχαιολογία της ανάπτυξης, Πανεπιστ. Εκδόσεις Κρήτης, 1997.
- Κεφαλάς, Γ. Κοινωνικό Δίκαιο Περιβάλλοντος, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1997

Άρθρα:

- Σακιώτης Γ., Δέκα αρχές για ένα βιώσιμο μοντέλο οικονομικής διαχείρισης, Νέα Οικολογία, τεύχος 102, Απρίλιος 1993, σελ. 20.
- Παραλίκας Α., Προς μια βιώσιμη οικονομία των πρώτων υλών, Νέα Οικολογία, τεύχος 143, Σεπτέμβριος 1996, σελ. 40.
- Χατζημπίρος Κ., Η συμβολή των νέων τεχνολογιών στη μείωση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, Νέα Οικολογία, τεύχος 113, Μάρτιος 1994, σελ. 60.
- Τσίρος Δ., Περί αειφορίας και ανθρώπινων στοιχημάτων, Νέα Οικολογία, τεύχος 158, Δεκέμβριος 1997, σελ. 49.
- Παπαγιάννης Θ., Αειφορία και η αντίληψη του ελεύθερου χρόνου, Νέα Οικολογία, τεύχος 133, Νοέμβριος 1995, σελ. 59.
- Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η Αειφορία», Η Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το περιβάλλον, τόμος 1, Γενική Πολιτική, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γεν. Διεύθυνση ΧΙ, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1995.
- Πρόταση απόφασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την αναθεώρηση του προγράμματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σχετικά με την πολιτική και τη δράση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη: «Στόχος η αειφορία», Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Βρυξέλλες, 24.1.96, COM (95) 647 τελικό.
- Καρατσιώρη Α., Βιολογική Γεωργία, Αγρο-Οικονομικά Νέα (μηνιαία εφημερίδα), Σεπτέμβριος 1997, φύλλο 15, σελ. 1.

- Σιούτη Π. Γλυκερία, Βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος, Περιβάλλον & Κοινωνικές Επιστήμες, εκδ. τυπωθήτω - Γιώργος Δαρνανός, Αθήνα 1995, σελ. 79.
- Σημαντώνη Μ., Ενέργεια - Καύσιμα - Φυσικό Αέριο, Ετήσια ειδική έκδοση με τη συνεργασία του επιτελείου της εφημερίδας «Κέρδος», Μάρτιος 1998, σελ. 33.
- Δελλής Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της κοινοτικής έννομης τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Περιβάλλον και Δίκαιο, τεύχος 3, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1997 (έτος 1^ο), σελ. 295.
- Φωτόπουλος Τ., Η οικολογική κρίση και η δημοκρατία, Ουτοπία, τεύχος 26, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1997, σελ. 53.
- Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο 1997.
- Τιμπερλαίηκ Λόουντ., Συνηγορία της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, Νέα Οικολογία, τεύχος 69, Ιούλιος - Αύγουστος 1990, σελ. 74.
- Pallemaerts Marc, Διεθνές Δίκαιο Περιβάλλοντος. Από τη Στοκχόλμη στο Ρίο: Επιστροφή στο μέλλον; στο Οικολογικές τάσεις του Διεθνούς Δικαίου, εκδ. Ι. Σιδέρης, Βιβλ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Μελετών, 1996, σελ. 41.